

EMAKUMEEN AZTARNAK INDUSTRIALIZAZIO-PROZESUAN, ETA INDUSTRIAREN AZTARNAK EMAKUMEENGAN

Garai bateko oroitzapenak

Aurreko atalean ikusi dugun moduan, XIX. mendearen amaieratik 1970eko hamarkadara arte Erreteria izaera industrial argiko herria izan zen, eta emakumeen aztarnek eragina izan zuten izaera horretan. Denbora horretan, garapenaren eragilea izan zen industria, baita herriko bizitza soziala, hiria bera eta herritarren harremanak nahiz bizitza pertsonalak baldintzatu eta aldatu zituen alderdi nagusia ere. Belaunaldi gazteentzat ez bezala, lehenagoko belaunaldientzat Erreterian bizitzea “fabrika artean bizitzea” zen, zalantzarik gabe:

Guretzat, gizon eta emakume, Erreteria industria izan da. Erreterian industriarik izan ezean, alde egin behar izango genuen. Erreteria, industriarik gabe, ez zen Erreteria izango. Industriak bizitasuna eman dio herriari. Denak zuen zerikusia industriarekin eta fabrikekin. Horrek ekarri zuen merkataritza, eta herriak komunikazio ona izatea eta handitzea eragin zuen¹⁶⁴ (gazt.).

Testuaren atal honetan, Erreteriako zenbait emakumeren eskutik ezagutuko dugu nolakoa izan zen garai hura eta nolakoak izan ziren bizitza industrial haiek,

¹⁶⁴ Aipamenei dagokienez: aipamen batzuk oroitzapen-saioen grabaketetatik ateratakoak dira, eta beste batzuk, *Ahotsak* proiektutik hartutakoak. Oroitzapen-saioretako adierazpen gehienak gaztelaniaz eginak dira, eta hemen euskarazko itzulpena ageri da, parentesi artean zehaztuta jatorrizko hizkuntza. *Ahotsak* proiektutik hartutako aipamenak, berriz, euskarazkoak dira jatorrian, eta zeuden bezala utzi dira.

eta, batik bat, nola lan egin zuten fabriketan eta beste esparru askotan. Azalpen horiei esker, emakumeen presentzia-eremuak zehaztuko ditugu, eta herriaren garapenean zer-nolako ekarpena egin zuten jakingo dugu. Herriak askotariko industria zuen, eta komunikazio-sare ona. Bi ezaugarri horiek ospe handia eman zioten, eta inguruko herrietako, Euskal Herriko beste eskualde batzuetako eta beste toki askotako herritarrak bertara hurbiltzen hasi ziren, zerbitzuak eta produktuak kontsumitzera. Horrek, era berean, ondasunak eta zerbitzuak areagotzea eragin zuen: ugaritu egin ziren dendak, tabernak eta kontsumo nahiz zaintzako beste zerbitzu batzuk, non emakumeek eginkizun nabaria izan zuten. Haien esperientziak, oroitzapenak, iritziak eta bizipenak komatxoan artean agertuko dira idatzi osoan.

Emakume taldea. 60ko hamarkada. (Argazkia: Tomás Urra).
VI. Argazki erakusketaren “Errenteriako seme-alabak: Errenterian bizi (1914-1965)” katalogoa.

Hainbat belaunalditako emakumeekin egin ditugu elkarrizketak, zaharrenak, 1930eko hamarkadakoak. Haien oroitzapenekin, Errenteriaren eta bertako industrializazioaren garapenaren irudi bat osa dezakegu, XX. mendearen 30eko, 40ko, 50eko, 60ko eta 70eko hamarkadak barne hartuko dituen.

Errenteria aipatuko dugu batez ere, baina hura Oarsoaldearen parte da Lezo, Oiartzun eta Pasaiarekin batera, eta emakumezko langileen fluxu handia zegoen herri horien artean; hortaz, Errenteriako emakume langileen oroitzapen eta esperientzietan beste herri horietan kokatuta zeuden lantegi garrantzitsuak ere ageri dira.

Luzaroan izan zuen izaera industrialak herritarrek berek eta kanpotarrek aitortutako nortasuna eman zion Errenteriari, baita nazioarteko ospea ere, industria anitz eta oparoarengatik. Era berean, errenteriarrek ere garapen industriari lotutako nortasuna bereganatu zuten: “galletagileak” esaten zieten, eta Errenteriari, “herri galletagilea”, bi gailera-fabrika baitzeuden instalatuta, haietako bat mugan:

Fabrika ugari zeuden Errenterian ni txikia nintzenean eta gero ere bai. Erreza zen lana aurkitzea fabriketan. Oiartzungo eta Irungo jendea etortzen zen lanera. Orduan zeuden fabrika asko: Pekin eta Lanera, bata bestearen aurrean, “La Alcoholera”, hori geltoki alboan zegoen; eta gero bi gaileterak, Olibet eta Packer, eta papelera, “fábrica de mantas”, lino fabrika, Omega Kafeterak, Niessen, Paisa... Garai hartan Errenteria fabrikaz beteta zegoen, herri oso industrialala izan zen.

Garai hartan, Frantziako enpresa ugari kokatu ziren Errenterian, batez ere elikagaienak, gailetenak (gazt.).

Ibaiaren horman, idatzita zegoen letra handiz: ‘Rentería cuna de las galletas María (gazt.).

Errenteriari ‘Manchester txikia’ esaten zioten, industria ugari eta askotarikoa zuelako (gazt.).

Errenterian beti izan da lantegi asko, lantegi pilo bat egon da Errenterian. Horregatik, deitzen zaio Errenteriari ‘La Pequeña Manchester’, industria pilo bat zegoelako.

Errenterian bizitza fabrika artean bizitza zen. Enpresa handi oso ezagunak zeuden, baina baita enpresa txiki asko ere. Atari bat, taberna bat, denda bat eta tailer bat, hori guztia ikusten zen Errenterian. Kanpoaldeko auzoak ez ezik, erdigunea ere tailer txikiz eta saltoki txikiz beteta zegoen (gazt.).

Herriaren hedapenaren eta aldaketa etengabeen lekuko izatea

Aurreko ataleko berrikusketa historikoan ikusi dugu Errenteriako garapen industrialak ondorio zuzenak eta zeharkakoak izan zituela, herriaren bizitza erabat

aldatu zutenak, oro har. Prozesu industrialaren hasieran, hurbileko hainbat lekutako gizon-emakumeak iritsi ziren, Errenteriako fabriketan lan egitera. Gero, nagusiki 1950eko eta 1960ko hamarkadetatik aurrera, etorkin-samaldak etorri ziren herrira Espainiako estatuko zenbait tokitatik. Emakumeek oso gogoan dituzte aldaketa haiek, eta argi dute ezin direla bereizi Errenteriak izandako garapen ekonomiko, industrial, sozial eta demografikotik:

Industria gure herriaren oinarria izan da luzaroan. Oso garrantzitsua izan da emakumeontzat. Industriak etorkin asko ekarri zituen, industriarik izan ez balitz etorriko ez zirenak. Industriarik gabe, herriaren historia bestelakoa izango zen. Errenteria Gipuzkoako herri industrialenetako bat izan da (gazt.).

Errenteriako jende asko zegoen fabriketan baina baita beste leku batzuetako jendea ere: Lezo, Oiartzun, Pasaia... jendea etorri zen lan egitera fabriketara.

Industriaren garapenak eragindako immigrazio masiboaren ondorioz, beharrezkoa izan zen hirian aldaketak egitea. Biztanleen kopurua ikaragarri handitu zen, eta auzune berriak eraiki zituzten herritar guztiei aterpea eskaini ahal izateko: Gabierrota, Agustinak, Morrongilleta, Pontika, Olibet, Beraun...

Immigrazioa oso garrantzitsua izan da Errenterian. Auzuneak eraiki eta herria handitu egin zen, etorkin asko eta asko etorri zirelako herrira industriak erakarrita. Herriaren historia, gure iraganarena, zuzenki lotuta dago industriarekin eta immigrazioarekin (gazt.).

Industriari esker, jende ugari etorri zen beste herri batzuetatik, eta hemen geratu ziren. Industriaren ondorioz, herriko ekonomia hazi egin zen, eta Errenteriak oso komunikazio ona izan zuen, eta jendea herrira etortzen zen, eta herria bizia eta girotsua zen (gazt.).

Aldi batez Errenteria oso garrantzitsua izan zen. Oso ezaguna. Nazioartean ezaguna. Frantziako enpresak zeuden, eta alemaniarrek, suediarrek... Toki guztietatik jaso genuen immigrazioa, baita Europatik ere. Asturias-tik, Galiziatik, Extremaduratik, Andaluziatik eta beste toki batzuetatik ere jende asko etorri zen lanera. Europatik jende ugari etorri zen Mundu Gerratik ihesi, baina beste batzuk negozioa egitera etorri ziren. Eta hemen lekukotu ziren (gazt.).

Hamarkadak joan, hamarkadak etorri, biztanle berriak iritsi ziren herrira, eta bertakotzen joan ziren, nola edo hala. Azken etorkin-samalda izan zen ugariena,

60ko eta 70eko hamarkaden artean iritsitakoena. Ordura arte, fluxua etengabea izan zen, baina txikiagoa, eta jendea nahasi egiten zen: espazioak ez zeuden hain bereizita edo, hein batean, gehixeago integratzen ziren. Baina urte horietan joera hori aldatu egin zen; hedapen industrial handiak berekin ekarri zuen immigrazio ugaria, eta bizpahiru urtean eraiki zituzten auzo berriak, Beraun eta Pontika, besteak beste. Oso bizkor eraikitzen zutela, blokeak egunetik egunera hazten zirela gogoratzen du Miguel Ángel Barcenilla historialariak¹⁶⁵.

Hiriaren eta biztanleriaren hazkuntza bizkor eta handiak gatazkak sortu zituen, edo larriagotu egin zituen lehendik zeudenak. Ez zen erraza izan lasterka eraikitzen zituzten auzoetan azpiegiturak ezartzea eta zerbitzuak hornitzea. Horixe izan zen, hain zuzen ere, auzotarrak antolatu eta elkarteak sortzeko arrazoietakoa bat, eta emakumeek partaidetza aktiboa izan zuten talde horietan:

Ura falta genuen, denetik falta genuen. Auzo osoa jaisten ginen Errenteriarara ura eskatzera, baldeak hartuta. Borroka latzak izan ziren auzoetan; gauza asko falta zitzaizkigun, eta etxeak egin eta egin hasi zirenez, baina gauza asko falta zitzaizkigunez, antolatu eta erdigunera jaisten ginen, behar genuena eskatzera (gazt.).

Auzoetako antolakuntza horren emaitza gisa, urte gutxi batzuk geroago, 1977an, Hirigintzako Batzordeen Koordinakundea sortu zuten. Organo horrek *Hirigintza* izeneko txosten bat prestatu zuen, eta Udalari herriaren beharrei eta eskaerei erantzun ziezaien eskatzeko mobilizazio sozialak eta protestak bideratu zituen¹⁶⁶.

Landaguneko gizon-emakumeak iritsi ziren auzo berrietara, batez ere Beraun eta Pontikara. Bi auzo horietan finkatu ziren pertsona asko Extremadurakoak eta Andaluziakoak ziren, eta gainerako auzoetan, beste jatorri batzuetakoak. Urte batzuk lehenago Galiziatik iritsitako hainbat pertsona Ondartxon bizi ziren, nagusiki, hiltegi zaharraren ondoan. Emakumeek gogoan dute tunel batek lotzen zituela Alaberga eta Ondartxo; alde batean, Estatuko hainbat tokitatik etorritako gizon-emakumeak bizi ziren, eta bestean, galiziarrek. Atzerriko immigrazioa askoz geroago hasi zen, 90eko hamarkadan.

¹⁶⁵ 2013/12/4ko elkarrizketa.

¹⁶⁶ MURO ARRIET, Koro: "Errenteria trantsizio-garaian (1975-1982)", Juan Carlos Jiménez de Aberasturi (zuz.), *Errenteriako Historia*, op. cit., 564. or.

Kaputxino auzoaren eraikuntza-lanak 1973. eta 1974. urteetan. (Iturria: Errenteriako Udal Artxiboa. A015F0201).

Bizimoduen gako batzuk

Etxebizitzak eta auzoak eraikitzeaz gain, beste estrategia batzuk ere erabili zituzten etorkin kopuru handi harri bizitoki bat eskaintzeko: egoitza partekatua eta apopilotza. Herrirako immigrazioa hasi zenetik erabili zituzten bi estrategiak, bata bestea baino gehiago, garaiaren arabera, baldintza pertsonalen arabera eta beste baliabide batzuen eskuragarritasunaren arabera. Hasiera-hasieratik, egoitza partekatua pertsona zein familia etorkinek beren behar oinarrizkoenetako bat asetzeko funtsezko estrategia izan zen industrializazio-prozesua izan zuten herrietan. Nolabaiteko ahaidetasuna zuten gizon-emakumeek etxebizitza partekatzen zuten; bestela esanda, senide batek Errenterian zuen egoitzan beti izaten zen gela bat ahaideentzat edo jaioterriko bizilagunentzat. Estrategia horri esker, asko erraztu ziren migrazio-mugimenduak, baita familien ekonomia ere. Horrez

gainera, etorkin taldeen jarraitutasun espaziala, kulturala eta soziala faboratu zuen, kasu askotan¹⁶⁷. Apopilotza (edo apopiloak izatea) ohikoa izan zen; etxe askotan ematen zioten ostatua pertsona bati diru truke, normalean industriako langile bati. Praktika horien ondorioz, etxebizitzaren osaera ez zetorren guztiz bat oinarritzko ereduarekin, familiak zabalagoak zirelako edo familia bat baino gehiago elkarrekin bizi zirelako.

Errenterian hainbat immigrazio-garai eta -modu izan ziren, eta etorkin guztiak ez ziren modu berean bertakotu. Ondorioz, bereizketa geografiko eta sozialak gertatu ziren, eta aldaketa garrantzitsuak izan ziren komunitateen harremanetan eta bizimoduan:

Errenterian aldaketa izugarriak ikusi ditugu. Lehen txikiagoa zen, denak elkar ezagutzen genuen eta orain inor ez duzu ezagutzen. Hasi zen kanpoko jendea etortzen. Garai batean galego asko etorri ziren, batez ere, Ondartxo aldera eta gero Caceresko jendea etorri zen, eta Alaberga auzoa egin zen. Lehen Alabergan baserria zegoen. Dena zelaia zen.

Garai hartan Errenterian fabrika asko zeuden. Herria fabrikaz beteta zegoen: Alcoholera, Lanera, Cafeteras, gaileterak, Esmalteria, tintoreriak, Pekin... Industria baino lehen, bakarrik hemengoak giñen eta Errenteria txikiagoa zen. Denak elkar ezagutzen genuen baina industriarekin herriko bizitza guztiz aldatu zen.

Aldaketetako bat euskararen erabileran nabaritu zen. Urte askoan, hedapen industrialaren lehen etapetan, Errenteriarra etorri zirenak hurbileko lekuetan jaiok ziren, eta euskara eta euskal kultura partekatzen zituzten. Herriaren tamaina, oso espazio txikian pilatutako hazkundera eta biztanleen jatorria zirela tarteko, luzaroan hizkuntza ez zen izan bereizketa-elementu bat, kohesio sozialeko elementu bat baizik. Miguel Ángel Barcenillak azaldutako moduan, denbora askoan euskara besterik ez zen hitz egin Errenterian; aberatsak zein txiroak, ugazabak eta langileak, guztiak mintzatzen ziren euskaraz, Donostian eta beste leku batzuetan ez bezala, non hizkuntzak mailak bereizteko balio zuen. Banaketak txikiagoak ziren Errenterian, edo gutxiago nabaritzen ziren, denek hizkuntza berbera erabiltzeaz gain, aisiarako eremuak, etxebizitzak eta lantokiak oso nahasita zeudelako eta luzaroan ez zelako izan erdigunea/periferia bereizketarik. Hurbiltasun fisikoak hurbiltasun sozial handiagoa zekarren. Lan-arloko harremanak ere hurbilagokoak ziren, eta gatazka gutxiago izaten ziren, ugazaba jakitun baitzen zer gertatzen

¹⁶⁷ MENDIOLA GONZALO, Fernando: *Inmigración, Familia y Empleo*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, 2002.

zitzaion langileari, eta tratu pertsonal horri esker paternalistagoa baitzen. Alde batentzat zein bestearentzat zailagoa zen hurbileko pertsona bat etsaitzat hartzea¹⁶⁸.

Baliteke baieztapen horri ñabarduraren bat egin behar izatea, ez baita erraza pentsatzea ez zegoenik inolako bereizketa eta segregaziorik. Alde batetik, ez zen arraroa industria handien jabeak Errenteriatik kanpo bizitzea, Donostian, elkarbizitzarako uneak mugatuta, baina baita gatazkak ere. Beste alde batetik, gauza jakina da izan bazirela zona periferikoak, baita marjinalak ere, hiriaren hedapen handiaren aurretik; Ondartxo zen haietako bat. Nolanahi ere, soziabilitate homogeneoko tradizio hedatu samarra dokumentatu da. Felix Luengoren arabera, XX. mendearen lehenengo hamarkadetan behintzat, hiria pilatuta hazi zenez, espazio-bereizketa handirik gabeko bizikidetzak nagusitu zen gizarteko kategoria guztien artean. Auzoetako finkatze mistoak, tabernen inbentarioak eta zirkulu edo kasino politikotako eta olgeta- edo laguntasun-elkarteetako partaidetzak argi erakusten dute klaseen arteko soziabilitatea (gizonezkoena, gutxienez): lagun-elkarte haietako baten bazkideen zerrendan, esaterako, batera ageri dira jabe bat, zirujau bat, eskribauak, langileak eta jornaleroak¹⁶⁹.

Itxuraz, beraz, ez zen izan segregazio sakonik auzo burgesen eta langile-uzoen artean –beste toki batzuetan ez bezala–, eta, testuinguru berezi horretan, ez ziren sortu miseria-eremuak, beste gune industrializatu batzuetan gertatu zen antzera¹⁷⁰. Hala ere, hiria beste kultura eta jatorri batzuetako biztanleak hartuta handituz joan zen heinean, eta erdigunetik harago hedatu zen heinean, bereizketak eta aldeak nabaritzen eta nabarmentzen hasi ziren: “Industrializazio prozesuaren hasieran, garai hartan, denak euskaldunak giñen eta fabriketan euskaraz egiten zen. Jende asko baserrikoa zen. Amak bi edo hiru alabakin egoten ziren fabrikan lanean. Batzuek Lezokoak ziren, Oiartzungoak jende asko, baina denak euskaldunak”.

Bizimoduan izandako aldaketak eta herriko jendearen nahiz espazioen artean sortzen hasi ziren bereizketak oraindik ere antzeman daitezke zenbait esapidetan. “Goiko aldea eta beheko aldea” bereizten dituzte: antzinako baserria eta gaur egungo auzune berriak “goiko aldean” kokatuta daude, eta herriaren erdigunea, berriz, “beheko aldean”. Edo “kaleko” emakumez mintzatzen dira, lurra lantzen ez zutenei edo erdigunean bizi zirenei erreferentzia egiteko. Eta zenbait auzotan oso

¹⁶⁸ 2013/12/4ko elkarrizketa.

¹⁶⁹ LUENGO TEIXIDOR, Félix: “Sociabilidad y socorros mutuos...”, *op. cit.*, 30.-32. or.

¹⁷⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen hastapenak”, *op. cit.*, 188. or.

ohikoa da “Erreteriarra doazela” entzutea erdigunera doazela adierazteko, auzoa hirikoa izango ez balitz bezala. Herriaren geografiaren ondorioz, garatzeko modua-
ren ondorioz eta biztanle berrien kokapenaren ondorioz, auzo bakoitzeko nortasuna
areagotzen joan da, eta batzuetan badirudi ez dagoela inolako harremanik auzo des-
berdinetako gizon-emakumeen artean, edo harreman hori oso eskasa dela:

Industriak herria inguratzen zuen. Gainera, malda besterik ez dago, eta banaketa fisikoa dago. Herriaren garapenak auzoak bereiztea bultzatu du. (...) Jendeak auzoko identitate indartsua dauka. Bakoitzak bere eliza zeukan, eta bataioak eta jaunartzeak auzoetan egiten ziren (gazt.).

Beste emakume batzuek kontatu digute Alabergan, Beraunen eta beste auzune batzuetan jendeak auzoan bertan egin duela bizitza. Auzo bakoitza independentea zen, eta herritarrek auzo barruko harremanak zituzten. Distantziak askoz handiagoak zirela aipatu dute zenbait emakumek, erreferentzia egiteko bai pentsamoldean eta bizitzaren erritmoan izandako aldaketei, baita Erreteriarako auzo batzuen arteko egiazko harreman eskas eta sinbolikori ere. Kaputxinoetan bizi zen emakume batek honela dio:

Gertatu zena izan zen hona etorri ginenean bizitzera gehienok haur txikiak geneuzkela. Eta orduan ez ginen Erreteriaran ibiltzen, haurrak aulkian joaten ziren eta. Auzoan egin genituen lehen urteetan, haurrak txikiak zirenez, ezin genuen esan ‘goazen behera, herrira’. Zailagoa zen (gazt.).

Herriaren aldaketak emakumeen eguneroko jarduera batzuk zaildu zituen; izan ere, haiek kontatu digutenez, denbora gehiago behar zuten zenbait ibilbide egiteko, eta horrek alde nabarmena ekarri zuen haien zereginetan. Esaterako, emakumezko langileek baimendutako denbora bat zuten bularra ematera edo mandaturen bat egitera joateko, baina, trenbide berriak eta leku batetik bestera gurutzatzeko gune espezifikoak ezarri zituztenean, denbora hori ez zen nahikoa, eta, ondorioz, era guztietako malabarismoak egin behar izaten zituzten, edo, zenbait kasutan, oinarrizko jarduerak egiteari utzi behar izaten zioten, hala nola haurtxoak eta seme-alabak pertsonalki elikatzeari.

Trenbideek eta auzo “isolatu” edo urrunen eraikuntzak eragindako bereizketa fisikoaz gain, gizarteko harremanen alderdi batzuetan ere nabari ziren banaketak, ordura arte ez zirenak hain nabarmenak izan:

50eko hamarkadan desberdintasunak zeuden dendetan lan egiten zuten emakumeen eta fabriketan aritzen ginenen artean. Dendetakoek estatus handiagoa zuten. Zumardiko dantzaldian ere begi bistakoa zen emakumeen arteko estatus-desberdintasuna (gazt.).

Errenteriarira iritsita, elkarrengandik edo erdigunetik urrun zeuden edo loturarik ez zuten etxebizitzetan eta auzoetan kokatzen ziren, eta zenbait emakumek gogoan dute nolakoa izan zen herritartzeko prozesua eta etorkin gisa izandako esperientzia. Galtzarabordako bizilagun bat trenez iritsi zen Euskal Herrira bere familiarekin, eta honela oroitzen du:

Irungo geltokian gelditu ginen, amak dioenez. Eta orduan koltxoiak bilduta ekartzen genituen, eta aulkiak, denetik! Eta euskaldunez betetako auzo batera joan ginen. 1950eko hamarkadan etorri ginen. Eta, egia esan, ez dakit txikiak ginelako izango ote den, baina ez genuen batere diskriminaziorik nabaritu. Geroago, Errenteriarira iristean, nabarmenagoa izan zen: ‘Nongoa zara? Belarrimotza!’. Garaiak dira (gazt.).

Errenterian jaiotako emakume batek oroitzen du etorkinei “mantxurrianoak” esaten zietela. Haren hitzetan, lehen herria oso txikia zen, eta “bat-batean denak iritsi ziren, eta ‘mantxurrianoak’ esaten zieten, oso urrutitik zetozela adierazteko; baina ez genuen gaitzespenez egiten, Ingalaterratik edo antzeko tokiren batetik etorriak zirela iruditzen zitzaigulako baizik” (gazt.). Hala ere, emakume horren iritziz etorkinak identifikatzeko minik ematen ez zuen esapide bat izan arren, zenbaitetan bazuen nolabaiteko mespretxuzko kutsua. Eta horrelako etiketak ez zituen bertako jendeak bakarrik erabiltzen. Segovian jaiotako emakume batek haserre kontatu zigun herri berean jaiotako bizilagun batek “mantxurriana” deitu ziola.

Antzeko beste anekdota batzuk eta izengoiti bat baino gehiago baziren ere, orokorrean emakumeek ez dute esperientzia negatiboez hitz egiten. Antza denez, nahiko erraza zen dinamikotasun handia eta kanpoko biztanle ugari zituen herri hartan txertatzea, eta garai batez behintzat lana eta aukera ugari eskaintzen zituen toki batean bertakotzea. Hona hemen emakume baten hitzak:

Oso zoriontsua naiz hemen; seme-alabak hemen ditut. Haiek bertakoak dira. Etorri nintzenean, 18 urterekin, neskatxa bat nintzen (...), baina, herrira joatean, Errenteria defendatzen dut: ia 60 urte daramatzat hemen. Hala ere, herrian ere ez diezadatela esan kanpotarra naizela! (gazt.).

Industriari lotutako zerbitzuak eta jarduerak

Industria hazi egin zenez eta biztanleria nahiz auzoak handitu, hainbat zerbitzu eta saltoki jarri behar izan zituzten, herritarren beharrak asetzeko. Emakume batek dioenez:

Ni oiartzuarra naiz, baina nire familiak eta nik oso ondo ezagutzen dugu Erreterria, denda ugari baitzegoen bertan, eta Erreterria inguruko erreferentziazko tokia izan zen. Erreterrian saltoki asko zegoen; horregatik, baserritarrak herrira jaisten ziren beren produktuak saltzera. Industria ere ugaria zen, eta Lezo, Oiartzun eta Pasaiako jende asko Erreterriara etorri zen bizitzera. Gure ama askotan etortzen zen, babarrunak eta baserriko produktuak saltzera. Erreterrian asko saltzen zen, industrian lan egiten zutenek produktuak erosteko beharra baitzuten (gazt.).

Argazkilari-zerbitzua, esaterako, Erreterrian besterik ez zegoen eskualde osoan. Jaunartzeetako edo beste ekitaldi garrantzitsu batzuetako argazkiak Erreterrian egiten zituzten. Ondoko herriko emakume berak gogoan du lehen jaunartzea egin zuenean Oiartzundik Erreterriara autobusez hurbildu zirela argazkiak egitera. Bitxikeria zera izan zen, geroxeago, aparteko arrazoen batengatik, itxi egin zutela errepidea eta oinez itzuli behar izan zutela baserrira “bero harekin, soineko zuri harekin, lurrez betetako bide haietan barrena eta hain urrutira!” (gazt.). Istorio barregarria izateaz gain, pasadizo horrek erakusten digu Erreterriak inguruko familientzat garrantzitsuak ziren zerbitzu ugari eskaintzen zituela.

Testuinguru hartan, Erreterriako emakumeek eginkizun garrantzitsua izan zuten. Haien gauzatu zituzten bizitza pertsonal nahiz kolektiborako eta herriaren garapen industrialerako ezinbestekoak eta oinarritzaileak izan ziren hainbat jarduerak. Zuzenean parte hartu zuten industriako jardueretan, eta zeharka, berriz, langileen mantenuan, etxeko lanak eta zaintza-lanak betetz, herri ororen garapenaren oinarri direnak. Horrez gainera, presentzia handia izan zuten merkataritzan eta zerbitzuen sektorean. Lan gogor hori haien memoriaren parte da, izan lehen pertsonan ezagutu zutelako, izan senideen edo bizilagunen eskutik ezagutu zutelako. Hain handia da emakume langileen kopurua, ezen ezinezkoa baitirudi herriko edozein produktio eta garapen industrial, ekonomiko eta sozialetatik bereiztea:

Emakume asko ginen fabriketan. Telari asko giñen. Batzuek mantelak egiteko, maindireak, almohadak egiteko... neurri askotakoan baina denak telak egiteko. Goizetan lanean fabriketan eta gero arratsaldeetan josten ikasten eta etxeko lanak egiten.

Emakumeok leku guztietan egin dugu lan: fabriketan, dendetan, eta gero dena egin dugu etxean.

Emakumeek herriko ia lantegi guztietan lan egin dute, eta beste askok tailer txikiak zituzten etxean. Halaber, garbiketaren ere gin dute lan, zaintzaile gisa, arropa garbitzen, loreak saltzen, ile-apaintzaile gisa..., eta etxeko lanetan (gazt.).

Gogoan dituzte kapelak egiten zituzten jostunak, gabardinak egiten zituztenak, galtza-egileak eta beste lanbide asko, gaur egun desagertuak daudenak, batzuk, eta nolabaiteko adierazpena edo jarraitutasuna dutenak, beste batzuk. Memoria kolektiboan tokia dute, halaber, gozokiak saltzen zituzten emakumeek, gaztaina-saltzaileek eta karamelu-saltzaileek, baita jaki-saltzaileek eta beste saltoki askotan aritzen ziren emakumeek ere. Aurrerago ikusiko dugunez, asko eta asko ziren emakumeek gobernatutako saltokiak.

Herriak ekoizpena, merkataritza eta zerbitzuak eskaintzen zituenez, baziren kontsumorako hainbat espazio eta aukera. Errenteriarrek erosteko ahalmena zuten, eta beharrezko ondasuna eskuratzeko estrategiak eta toki kuttunak zeuzkaten. Emakumeek produktu jakin batzuk noiz eta non erosten zituzten oroitzen dute, eta gogoan dituzte, baita ere, haiek saltzen zituzten emakumeak, eta nola egiten zituzten salerosketak azokan, elikagai-fabriken kanpoaldean, dendetan eta atari nahiz etxeetan kokatutako familia-tailer txikietan.

“Bizitza horrelakoa zen”

Biztanleen bizitzaren erritmoan eragina izan zuen industriaren ezarpenak, industriak baldintzatzen eta antolatzen baitzituen ordutegiak eta praktika sozial zein pertsonalak. Honela gogoratzen du emakume batek:

Lantegiz inguratuta hazi gara, lantegien sirenen artean. Lanerarenak ke asko botatzen zuen, eta soinu oso baxua zuen. Batzuek sirenak zeuzkaten, eta beste batzuek, tutuak. Laneran oso tutu baxua zegoen, itsasontzien antzekoa, eta Esmalterian, sirena bat, oso soinu altua zuena. Fabrika guztien sirenak eta tutuak ezagutzen genituen. Guztiak ezagutzen genituen, eta haiei jarraitzen genien eskolara joateko. Ez genuen ordularirik behar. Fabriketako sirenek esaten ziguten zer ordu zen. Haiek markatzen zuten denbora herrian (gazt.).

Jendearen bizitza pertsonalean ere erabateko eragina izan zuen industriak, eta horren erakusle argia da garai hartako belaunaldien oroitzapen askok eta askok fabriken usainekin, soinuekin eta erritmoarekin dutela zerikusia, baita industriari lotutako pasadizoekin ere. Errenteriako biztanleen kontsumo-ohitura batzuk ohiz kanpokoak ziren, guztiz, gainerako toki gehienetan, herriko fabriekin oso lotuta baitzeuden. Emakume batek baino gehiagok kontatu digunez, esaterako, gozamenerako tarteak eta aurrezteko aukerak izaten zituzten gailetak erostean:

Errenterian gaileta-fabrika oso ospetsua egin zen, gaileta hautsiak oso merke saltzen zituztelako eta horrelakoak erostera joaten ginelako. Txikitan, gaileta hautsiak erostera joaten ginen, eta herrian barrena jaten genituen. Gaileta hautsiz betetako pakete handiak eramaten genituen eskuetan. Ez dugu inoiz ahaztuko garai haietako gaileten zaporea. Gaur egun ez dago gaileta horiek bezalakorik (gazt.).

Manta-fabrikaz oroitzen naiz, gure amak han lan egiten zuelako, eta gogoan dut, baita ere, gaileta hautsiak erosten genituela Olibeteko fabrikari (gazt.).

Gure amak gaileta-fabrikari erosten zituen gaileta apurtuak, merkeagoak zirelako. Jende askori eman behar zion jaten (gazt.).

Gogoan dut txikitan Olibeteko gailetak ematen zizkigutela eskolan (gazt.).

Oso fama handia hartu zuen Olibet fabrikari. Noizbehinka joaten ginen gailetak poltsak erostera. Kaxetan saltzen zituzten eta gero aparte solte geratzen zirenak. Eta solte geratzen ziren gaileta horiek poltsa batean sartzen ziren etxerako. Egunero jaten ziren bero-bero. Gazteak ginen eta hutsik jaten genituen.

Halaber, bazituzten zenbait estrategia etxean oso artikulatu finak edukitzeko; nagusiki etxean fabrikatutako gauzak ziren, baina diseinuari begira oso modernoak. Emakume batzuek kontatu digutenez, manta-fabrikari lan egiten zutenek enpresako marrazkigileek egindako diseinuak kalkatzen zituzten, etxean maindireak egiteko:

Manta-fabrikari maindireak egiteko erabiltzen zituzten brodatuen marrazkiak zeuden Papelerari. Emakumeek papera eta nikelzko koilara bat hartu, eta koilara paperaren gainetik pasatzen zuten, eta brodatua irudikatzen zuten. Eta horrela lortzen zituzten marrazkiak, etxean diseinua kopiatzeko; izan ere, debekatuta zegoen marrazkiak fabrikari atzeratzea (gazt.).

Gerraosteko krisi-urteetara atzera eginda, hainbat pertsonak alde egin eta negozio bat baino gehiago itxi behar izan zituzten garaira, gaur egun bitxiztat har ditzakegun egoerak gogoratzen dituzte, hala nola zenbait emakumeri gertatutakoa: senargaiak beste herrialde batera joan behar izatea lanera eta hark alde egindakoan ezkon-hitza edo ezkontza bera formalizatzea, urrutitik. Errenteriar emakume bat, Niessen fabrikari langilea, “ahalordez” ezkondu zen senargiarekin, hura Venezuelara joan baitzen lantoki zuen alkandora-lantegia hara lekualdatu

zutelako. Senargaia Venezuelan zela ezkondu ziren, ordezkari batek gauzatuta izapideak, eta, behin ezkondua, emakumea ere Venezuelara joan zen, senar dotorearekin elkartzera, emakume batzuek kontatu digutenez. Eta “duela 60 urte baino gehiago gertatu zen hori”.

Ospakizun batzuetan ere bazuen eragina bizitza industrialak. Alde batetik, “zilarrezko ezteien” antzeko ospakizunak egiten zituzten (edo urrezkoak edo diamanrezkoak), gizon edo emakume batek denbora jakin batez enpresa berean lan egiten zuenean. Bitxia da laneko iraunkortasuna ospatzea, eta are gehiago ezkontzen kasuan jasotzen duen izen berbera jasotzea. Langileen konpromisoaren adierazletzat har dezakegu, edo bizitza pertsonalaren eta lanaren arteko loturaren adierazletzat.

Zilarrezko ezteien ospakizuna. (Iturria: *Errenteriako Historia*, 446. or.).

Beste alde batetik, zenbait fabrikatan, adibidez Pekin fabrikan, festak egiten zituzten, eta ospakizun bitxiak: langileekin bazkariak antolatzen zituzten, eta *Miss*

Pekín aukeratzen zuten; saria ere ematen zioten. Lantegi hartako langile ohi batek kontatu digunez, enpresako emakume langile gailenari ematen zioten ohorezko titulu hori.

Gaur egun ohiz kanpokoak diren egoera horietan ez ezik, fabriken presentziak eragina zuen herriaren eguneroko bizitzan ere, eta adibide garbiak dira oroitzapen hauek:

Alfontso XII.aren kalean bizi nintzen, Niessen ondoan. Sirenak jotzen zuenean, lasterka jaisten nituen eskailerak, fitxatzeko. Fabrika etxearen parean zegoen (gazt.).

Errenteriako fabrika ezagunena gailena zen, herrian barrena gaileta-usaina baitzegoen. Gailetak egiteko bainilla erabiltzen zutenez, herri osoan zegoen bainilla-usaina. Hori da hobekien gogoratzen dudana (gazt.).

Nire aitak Esmalterian egiten zuen lana. Hiru errelebo zuten. Goizeko 6:00etatik 14:00etara bazen amak bazkaria eramaten zion. Eta gu joaten giñen zesto txiki batekin nire amarekin bazkaria eramatera, eta porteroa ikusten zigun sartzen eta han ibiltzen ginen korrika goitik behera. Jende askok egiten zuen lana Esmalterian, gizonek eta emakumeek.

Hori usaina gaileta-fabrikakoa! Usain goxo hura herrian zabaltzen zen. Haurtzaroko usain hori da hobekien gogoratzen dudana, gaileta-usaina. Hala ere, usain txarrak ere bazeuden, Papelera hortxe baitzegoen, eta legamia-fabrika herriaren beste aldean (gazt.).

Industriak jarduera, bizitasuna eta entzutea ekarri zizkion Errenteriarri. Oso arrunta zen beste toki batzuetako jendea herrira etortzea tela, maindire, manta eta mahai-zapi ospetsuak erostera. Horixe erakusten digute emakume baten hitz hauek: “Liho-fabrikari ospe handiko maindireak egiten zituzten. Ehungailuak ikusten ziren ondotik igarotzean, eta udatiarrak herrira etortzen ziren, maindireak erostera” (gazt.).

Beste batzuk Olibet lantegiko gaileta famatuak dastatzera etortzen ziren; edo Petra Igartua lore-saltzaile ospetsuak egindako kapelak, belarritakoak, kofiak eta burukoak erostera; edo herriko jostundegi ezagunetan brodatuak eta janziak enkargatzera; edo Fombellida familiaren Panier Fleurie jatetxean bazkaltzera, zeinak herria ospetsu egin zuen eskainitako gastronomia, tratu eta zerbitzu bikainari esker¹⁷¹; edo, besterik gabe, egun-pasa egitera. Mugimendua eta dinamismoa

¹⁷¹ BANDRÉS, Rafa: “Tatús Fombedilla”, *Oarso*, 2003, 83. or.

Errenteriaren bereizgarri izan dira beti. 1920ko hamarkadaren amaieratik aurrera, “ohitura bilakatu zen donostiarrentzat eta han izaten ziren udatiarrentzat uda arratsaldetan herrira tranbiaz etorri, patata soufflé ezagunak jan, itzalean txokolatea hartu, lasai giroan hizketalditxoak izan, Olibet galleta zorro pare bat erosi eta tranbiaz atzera Donostiara itzultzea”¹⁷².

Garai industrial hartan emakumeek asko lan egiten zuten, bai etxean, bai kanpoan, eta apenas izaten zuten aisiarako astirik. Nolanahi ere, tarteren bat izanez gero, olgetarako erabiltzen zuten, eta poztasunez gogoratzen dute zenbat gozaten zuten freskagarriekin edo askariekin, baita aisiako beste jarduera batzuekin ere:

Ez ginen ateratzen. Etxetik lanera eta lanetik etxera, edo erosketak egitera, besterik ez. Aisia bakarra gramola zen, asteartetan, Zumardian. Une horien oroitzapen oso politak dauzkagu (gazt.).

Doan sartzen nintzen zinemara. Mandatuak egiten nizkion atezainari, eta sartzen uzten zigun (gazt.).

Askotan zigortu naute gramolarik gabe Madalenetan, eta oso gaizki pasatzen nuen! (gazt.).

Urezbean 20 pezeta irabazten nituen. Oso gutxi ordaintzen ziguten. Gutunazal batean ematen ziguten dirua, eta gazta erosten genuen, ogitartekoa egin eta zinemara joateko (gazt.).

Berriketariak esaten genienak azoka txikian egoten ziren. ‘Burusoilentzako orrazeak, itsuentzako betaurrekoak’ eta horrelako esaldiak esaten zituzten. Ikuskizuna zen guretzat, eta hortxe egoten ginen, nola negoziatzen eta saltzen zuten ikusten. Entretenigarria zen oihuka saltzen zuten haiek ikustea (gazt.).

Gauetan komediak izaten ziren, komedianteak, eta ikustera joaten ginen. Ez zegoen ez eserlekurik, ez kioskorik, baina gauero hurbiltzen ginen Foru plazara, etxeko aulkiak hartuta, komedianteak ikustera (gazt.).

Gure aisialdia oso eskasa zen baina zen dantzatzea, kantatzea, eta noiz-behinka zinera joatea. Garai hartan orain baino kantatzeko ohitura gehiago zegoen. Gero izaten genuen batzuetan dantza Alamedan eta beste batzutan zinea, udan batez ere.

¹⁷² Errenteriako Udala, “Herria ezagutzen”, *op. cit.*

Zinera joaten giñen. Gure ozioa hori zen. Normalean igandeetan joaten ginen. Eta Poxpoliña ikusten nuen. Eta euren kantak entzutera eta antzerkiak ikustera joaten giñen.

Ostegunetan izaten zen gramola. Eta noizbehinka eskapau egiten ginen eta joaten ginen. Eta gero igandeetan bandak jotzen zuen musika Alamedan arratsaldeko 6:00etan eta 8:00etan bukatu.

Geroago, antzerkia izan zen, eta batzuk emanaldiak ikustera joan ohi ziren.

Lorpen handitzat gogoratzen dute emakumeek tabernetan sartzea lortu zuten unea, ordura arte gizonezkoak bakarrik ibiltzen baitziren espazio haietan:

Taberna batera gaztetan ez nintzen sekula sartu, ez zegoen ohiturarik. Pastelerietan bai, baina tabernetan ezta pentsatu ere. Gizonak eta mutilak tabernetara sartzen ziren, baina emakumeak eta neskek ez. Ez zegoen ondo ikusita. Hori geroko gauza izan da.

Madalenak (1960 urtea). Argazkia: Tomás Urra. VI. Argazki erakusketaren "Errenteriako seme-alabak: Errenterian bizi (1914-1965)" katalogoa.

Hurrengo orrialdeetan, emakumeek industrializazio-prozesuan utzitako aztarnak sakonago aztertuko ditugu, arreta bi eremutan jarrita: lantegi eta enpresen eremuan, batetik, eta beste jarduera ekonomiko batzuen eremuan, bestetik. Izan ere, bi esparru horietan argi ikus ditzakegu emakumeen ekarpenak era askotako lan-esperezietan eta lanaldi amaigabeetan, eta horiek erakusten digute emakumeen adorea, indarra eta poztasuna.

Emakumeen aztarnak enpresa eta lantegietan

Emakume langileak

XIX. mendearen amaieratik Errenteriako desindustrializazio-prozesua hasi zen arte, XX. mendean barrena, gutxi gorabehera herriko langile guztien erdiak bertako emakumeak eta Euskal Herriko nahiz Espainiako hainbat tokitatik iritsitakoak

izan ziren, eta lantegi batzuetan, langile gehienak ziren emakumeak. Era askotako esperientziak izan zituzten, herriko fabrika gehienetan lan egin baitzuten, askotariko zereginak betetzen. Honela oroitzen dute zenbait emakumek:

Herriko lantegietan emakume asko zegoen. Nik Niessenen lan egin nuen, eta emakumeak askoz ugariagoak ginen gizonak baino. 1.000 pertsona inguru geunden enpresan, eta horietatik 800 bat emakumeak ginen (gazt.).

Manten fabrikan 200 bat pertsonak lan egiten genuen, eta gehienak emakumeak ginen. Ehungailuetan ere emakume asko aritzen ziren. Orokorrean, emakume gehiago zeuden gizonak baino, eta pasaratze-lanetan, esaterako, denak emakumeak ginen (gazt.).

Jende askok egiten zuen lan Olibet fabrikan, batez ere, emakumeak. Emakume asko zeuden: enpaketatzen, gailetak sailkatzen, ekoizten...

Pekin eta Fabril Lanera lantegietan emakume askok lan egiten zuten. Eta Tejidos de Lino fabrikako tindategian ere bai. Lisatzaileak eta tindatzaileak ere emakumeak ziren. Nik uste ia enpresa guztietan langile gehienak emakumeak zirela. Real Compañía Asturiana de Minas enpresan izan ezik (gazt.).

Nik gogoratzen dut 'Pavo Real' fabrikan (Laneran) lanak egiten zirela eta emakume asko zeuden lanean, eta herriko beste fabrika batzuetan ere bai, Pekinen, adibidez, han torlojuak eta bakelite egiten zen, eta hor bertan beti ezagutu ditut nik emakumeak.

Salvador Echeverría y Cía (Pekin) lantegian emakume asko zeuden, baita Niessenen ere, torlojuak ipintzen eta bonbillak eta entxufeak egiten. Olibet gaileta-fabrikan ere emakumezko langile ugari zegoen (gazt.).

Ni Niessen fabrikan nengoen, montajea. Entxufeak egiten genituen eta holakoak. Denak emakumeak ginen. Montajea, behintzat, denak emakumeak. Emakume asko zeuden ere enbalajea, pulidoran, taladroan... Gizonak bakarrik prentsan zeuden, makina batzuetan.

Hala eta guztiz ere, aurretik ere aipatu dugunez, lantegietan aritzen ziren emakumeek ez zituzten gizonezko lankideen baldintza berberak. Garai frankistaren zati handi batean, enpresek garaiko ideologia islatzen zutenez, ezkonsariaren sistema ezarri zuten, legez babestuta, eta ezkondukoan lana uzten zuten emakumeei ordain ekonomiko bat ematen hasi ziren. Modu horretan, etxera itzultzera eta zaintza-lanak nahiz etxeko lanak egitera bultzatzen zituzten emakumeak, eta industriako lanpostuari eusteko estimulurik ez izatea lortzen zuten, baita lanpostua mantentzeko zailtasunak izatea ere. Errenteriako zenbait emakumek kontatutakoaren

arabera, haiek 1950eko eta 1960ko hamarkaden artean lan egin zuten, ezkongabe zirela, baina askok eta askok fabrikan lan egiteari utzi zioten ezkondu orduko:

Emakume gehienek lan-tegiko lana utzi genuen ezkondu ostean. 13.000 pezeta inguruko dotea eman zidaten. Diru horrekin kabinetea¹⁷³ erosi nuen. Garai hartan, ezkongabeek bakarrik jarraitzen zuten fabriketan lanean. Eta seme-alaba txikiak beren ardurapean zeuzkaten alargunek berriz ekiten zioten lanari (gazt.).

Nire ama Fabrika Handian lan egiten zuen, lino fabrikan, Santa Klara kalean zegoena. Eta zer jantziak zeukaten! Oso ederrak! Oraindik jantzia bera, trajea bera etxean dugu. Nire ama han egon zen lanean baina ezkondu eta gero lana utzi zuen. Garai hartan emakume bazina horrela zen.

Papeleran, emakumeek alde egin behar zuten ezkonduz gero. Kalteordain bat ematen zieten, eta lana utzi behar zuten. Orduan diru asko samar ematen zuten fabrikako lana uzteagatik. 11.000 pezeta inguru. Berdin zen enpresan 15 edo 5 urtez aritu izana; diru-kopuru berdina ematen zieten guztiei. Gizonek lanean jarrai zezaketan ezkondu ondoren, baina guk ez (gazt.).

Ezkondu eta gero lana utzi nuen. Emakume gehienek lana uzten zuten ezkontzerakoan. Umeak izan eta garai hartan gurasoek ez zuten laguntzen, eta ezin duzu umeak bakarrik utzi lanera joateko. Orduan guk uzten genuen lana, umeak zaintzeko eta etxeko lanak egiteko. Ia emakume denek lana uzten zuten.

Emakumezko langilea, Niessen. (EUA A006F129).

¹⁷³ Logela.

1950eko hamarkadan, ezkonduz gero lana utzi behar genuen. Lehenago ezkonduetako emakume batzuek lanean jarraitzen zuten fabriketan, baina ni dotea eskatzera eta fabrikako lana uztera behartu ninduten (gazt.).

14-15 urtekin fabriketan egiten genuen lana. Pekinen egon nintzen. Eta Oiartzungo jendea zegoen, Pasaiatik ere etortzen ziren, Lezotik... Jende asko geuden Pekinen lanean. Ezkondu eta gero utzi behar zen lana. Legea zen. Ematen zizuten soldata zera bat. Nik kobratu nituen 13.000 peseta. Orduan diru asko zen. Horrekin ezkontza ordaindu genuen, bidaia egin genuen, eta, gainera, 1.000 peseta sobratu zaizkigun.

Hemen emakume gehienak fabrikara joaten ziren lanera eta horregatik, neskame eta ume-zaintzaile asko zeuden. Ez da gaurko egoera. Errenterian behintzat. Eta gero, gure denboran, (50eko hamarkadan zehar) dotea-rena agertu zen, eta, horregatik, fabrikako lana utzi genuen, baina lehen emakumeek fabriketan lanean jarraitzen zuten.

Ni hasi nintzen lanean 14 urtekin Niessen fabriketan. 7 urte eman nituen hor. Ezkontzerakoan fabrika utzi nuen. Derrigortzen gintuzten lana uztera ezkontzeko. Legea zen. Frankoren garaiko legea.

Emakumeen esperientzia eta testigantza horietan jasotakoa bat dator Espainiako estatuko beste toki batzuetan frankismoaren garaian gertatutakoarekin. Arantza Ancizarrek ongi azaltzen duen moduan, emakumeek ordaindutako lanean izan zuten partaidetzak enplegu-eredu jakin bat izan zuen bereizgarri: aldi baterako lana zen, ezkondu aurretik edo ezkondu ordez egiten zutena, baina inoiz edo ia inoiz ez zen bateragarria Estatuak emakumeen esku utzitako egin-kizunarekin, hots, etxekoandre eta ama izatea¹⁷⁴. Nolanahi ere, aurreko atal historikoan ikusi dugunez, garai batzuetan emakumeek lanean jarraitu zuten, debekuak izan arren, gizartean praktika batzuk nagusi izan arren, aurreiritziak izan arren eta era guztietako oztopoak eduki arren. Emakume asko ezkontzean kaleratu egin bazituzten ere, edo fabrikako lana uztea erabaki bazuten ere, beste askok lanean jarraitu zuten. Errenteriako enpresa batzuetan beste batzuetan baino malgutasun handiagoz aplikatu zuten araudia, eta emakume guztiek ez zuten negoziatio indibidual edo kolektiborako aukera berdina izan, ezta lanari eusteko interes pertsonal berdina ere.

Fabriketan ziharduten gizonen eta emakumeen arteko beste desberdintasun bat soldatena izan zen. Esaten denez, historikoki, langileen kostuan zegoen alde hori izan zen emakume asko lanean aritzeko arrazoietako bat:

¹⁷⁴ ANCIZAR, Arantza: *Voces... op. cit.*, 14. or.

Gizonen eta emakumeen soldatak ez ziren berdinak. Gizonek gehiago irabazten zuten (gazt.).

Manta-fabrikan, gizonak emakumeek baino gehiago irabazten zuten. Mundu guztiak zekien hori (gazt.).

Luzuriaga enpresan, bulegoetan, lanpostu berean, ez zieten berdina ordaintzen emakumei eta gizonari. Emakumeak gutxiago irabazten zuen, emakume izateagatik. Soldata-berdintasunaren inguruan gogor borrokatu genuen: greba egin genuen, soldatak parekatzea eskatzeko, eta lortu genuen (gazt.).

Sexuaren arabera lan-banaketa

Gizonei baino soldata txikiagoa ematea ez ezik, baziren fabriketako emakume langileak diskriminatzeko beste modu batzuk ere. Diskriminazioko estrategietako bat lanpostuak sexu edo generoaren arabera bereiztea izan zen. Hau da, enpresa gehienetan, emakumeek ordainsari eta aitorten gutxienerako karguak betetzen zituzten. Lana sexuaren arabera banatzea esaten zaio horri.

Niessen lan egiten zuten gizon gehienak mekanikoak ziren. Mekanikako tailerrean zeuden, eta mekanikan gehiago irabazten zen (gazt.).

Oihal-fabrikan langile gehienak emakumeak ziren, baina arduraduna eta makinak konpontzen zituztenak, mekanikoak, gizonak ziren, eta diru gehiago irabazten zuten lanpostu horietan (gazt.).

Nik Paisan lan egin nuen, akaberaren sailean. 30 bat emakume lan egiten genuen sail horretan. Eta kalitatearen kontrolean ere gehienak emakumeak ziren. Baina injekziozko makinaren sailean, berriz, ia denak gizonak ziren. Pare bat neska zeuden, baina gehienak gizonak ziren. Sexuaren arabera bereizita zeuden zereginak. Nagusiki gizonak lan egiten zuten postuetan gehiago irabazten zen (gazt.).

Lantaldeko emakume batek biltegizain gisa lan egin zuen Industrias Plásticas Beta enpresan, eta erantzukizun-kargu bat izatera iritsi zen, baina horrelako kasu bakan batzuk baino ez dituzte gogoratzen. Ohiz kanpokoa zen emakumeek aginteko postuak betetzea edo orokorrean “maskulinoztat” jotzen ziren eginkizunak izatea, eta eginkizun horien artean sartuta zeuden ardura eta aginte handiagoko postuak. Ez zegoen emakumezko nagusi asko.

Enpresetan zereginak eta lanpostuak sexuaren arabera bereizteaz gain, baziren zenbait jardura eta sektore industrial gizarteak “femeninoztat” hartzen zituenak,

eta, hortaz, emakumezko langile gehiago aritzen ziren arlo horietan. Honela adierazi digute hori zenbait emakumek:

Liho-fabrikan emakume brodatzaile asko zegoen. Bazirudien han lan egiten zutenak beste tailer batzuetan aritzen zirenak baino “finagoak” zirela. Gogoan dut kotoizko eskuzatar asko egiten zituztela, eta ospe handiko maindireak. Brodatzaileen lana finagotzat geneukan, beste lan batzuk baino femeninoagotzat (gazt.).

Laneran emakume asko zegoen, ehungintzako fabriketan beti izaten baitzen emakume asko lanean. Gizonak mekanikoak, suginak, tindatzai-leak ziren, baina emakumeak arduratzen ziren ehungailuak erabiltzeaz eta brodatzeaz. Lan hori ‘femeninoagotzat’ hartzen zen (gazt.).

Olibet gaileta-fabrikan paketeak egiten lan egiten zuten langile guztiak emakumeak ziren. ‘Gaileta-egileak’ esaten zitzairen. Oso ezagunak izan ziren (gazt.).

Euskal Herriko beste gaileta-fabrika batean, Deustuko Artiach lantegian, egoera antzekoa zen: emakumez osatutako langile talde handia zuen, eta presakuntzarik behar ez zuten zereginak egiten zituzten soldata txiki baten truke; gainera, oso gutxitan izaten zuten aurrera egin eta beste eginkizun batzuk lortzeko aukera¹⁷⁵.

Bilboko gaileta-fabrikari buruzko azterlanaren alderdi interesgarri bat zera da, lagungarria dela merezi duten balioa emateko errazak eta garrantzi gabeak diruditen lanei, hala nola paketeak egiteari; lan hori, hain zuzen ere, gutxi ordaindutako zeregin erraz horietakotzat zuten. Denbora batez, nagusiki XX. mendearen lehen erdialdean, janari-dendetan soltean saltzen zuten dena, ez baitzegoen biltzeko elementurik edo paketatzeko material egokirik. Elikagai gehienak dendetan jartzen zituzten denboraren eta tenperatura altuen eraginpean, eta gero egunkari-paperean bilduta saltzen zituzten, edo, onen-onenean, zatar-paperean bilduta. Orokorrean, ordena gutxi zegoen, eta osasun-neurri eskasak: arrunta zen, esaterako, amoniakoz betetako bidoi bat irin-zaku baten gainean egotea, eta horrek, noski, ustekabe bat gertatzeko arriskua zuen. Hortaz, gailetak paketetan saltzea berrikuntza handia izan zen, produktua babesteko eta iraunarazteko balio izan baitzuen, baita produktuari formaltasun komertziala emateko ere, enpresak eza-gutzera emango zituzten esloganak eta irudiak inprimatzeko aukera baliatuta. Hala bada, gailetak paketatzea, XXI. mendean normala eta logikoa dena, egundoko

¹⁷⁵ SÁNCHEZ, Esteban: *Artiach...*, op. cit., 2007, 60. or. eta hur.

berrikuntza izan zen 1950eko hamarkadan, eta “zerbitzatzeko” modu oso aurreratu¹⁷⁶. Pakete-egileei ez zitzaaien aitortu haien lanak berekin ekarri zuen entzutea edo estimazioa.

Lanaren esanahiak

Errenteriako emakumeentzat herriko lantegietan egindako lanak hainbat esanahi izan ditu, garaiaren eta egoeraren arabera. Gerraostean eta 50eko hamarkadara arte lan egin zuten emakume gehienek esaten dutenez, beharrak bultzatuta lan egin zuten lantegietan. Familiako kide guztiek lan egiten zuten fabriketan etxera dirua eramateko, baita haurrek ere. Hori erakusten digute zenbait emakumeren kontakizunek:

Etxean seme-alabek 14 urte noiz beteko zain egoten ziren, lanean has zitezten. Ni 8 urterekin hasi nintzen lanean, eta 14rekin fabrikako ofiziala nintzen, eta diru guztia etxean uzten nuen, janaria erosteko. Horregatik beti esan izan dut ezkontzak askatasuna eman zidala. Ez nuen fabriketan lanean jarraitu nahi izan (gazt.).

Garai hartan lanak ez zigun independentzia ekonomikoa ematen, dirua ez baitzen guretzat. Behar hutsagatik lan egiten genuen. Irabazitako guztia aitaren soldatari eransten genion, familiak bizirik irauteko (gazt.).

Ni ahizpa baino 13 urte zaharragoa naiz, eta nire garaitik harenera alde handia izan zen. Nire garaian askoz lehenago hasten ginen lanean. Txiki-txikitatik lagundu behar genuen etxean, familia aurrera ateratzeko. Gainera, lan asko egiten genituen etxean, eta fabrikako bizimodua oso gogorra zen. Lana besterik ez genuen egiten, etxean eta etxetik kanpo. Gerraosteko neskatxak ginen. Bizirik irautea beste helbururik ez genuen (gazt.).

1960ko hamarkadaren erdialdean eta 1970eko hamarkadan lantegietan lanean hasi zirenei, ostera, etxera soldata bat eramateko aukera ez ezik, fabriketako enpleguak independentzia ere ematen zien, eta, hori dela eta, ezkondu ostean lanean jarraitu zuten. Argi dago emakumeen belaunaldi horrek bestelako gizarte-eta lan-baldintza batzuk zituela, aurrekoenak ez bezalakoak, eta gainera mugimendu feministaren, langileen borrokaren eta urte haietan nagusitu ziren beste mugimendu eta ideia sozial batzuen eragina jaso zuten:

¹⁷⁶ *Idem*, 94.-96. or.

Geroago, 60ko hamarkadaren amaieran eta 70eko hamarkadan lanean jarraitu zuten emakumeentzat egoera aldatu egin zen, irabazitako dirua eurentzat baitzen eta independenteagoak baitziren (gazt.).

Ezkondu ondoren lanean jarraitu nuen, eta, nire ahizpa zaharrenek ez bezala, ez nuen ezagutu gerraondoko errazionamendu-garaia. Onartzen dut Paisa lantegiko lanak independentzia eman zidala (gazt.).

Lanaren aldaketak

Emakumeek gogoan dute, halaber, zenbat aldatu ziren ekoizpen-moduak denboran barrena eta industrializazio-prozesuan barrena. 1940ko eta 1950eko hamarkadetan fabriketan lan egin zutenek esaten dute lana eskuz egitekoa zela, ez oso mekanizatua. Haien hitzetan, lana gogorra zen, ez baitzeukaten zeregina nolabait erraztuko zien makinarik, baina, aldi berean, estres askoz txikiagoa zuten.

Desarrollismo industrialeko urteetatik aurrera, XX. mendearen 60ko hamarkadan, produkzioa mekanizatu egin zen, eta lortu beharreko gutxieneko emaitzak ezarri zituzten, baita langileak kontrolatzeko sistema ere. Garai hartan fabriketan lan egin zuten emakumeek ekoizpen-katean betetzen zuten lana estresagarritzat eta lan-esplotaziotzat definitzen dute:

Nik 50eko hamarkadan lan egin nuen Niessenen. Hasieran, eskuz egiten genuen dena. Industria zen, baina dena eskuz egiten zen. Gero aldatu egin zuten ekoizteko modua, eta asko laburtu zuten prozesua. Makina bidez egiten zen dena. Nire garaian, eskuz egiten genituen entxufeen piezak, eta barrika batera botatzen genituen, milaka eta milaka entxufe. Gero zinta bat jarri zuten, eta produkzio-katean ipini gintuzten: batek muntatu, beste batek torlojuak jarri... Eta bidali egiten zen. Fabrika utzi eta urte batzuk igarota, lantegi berria ikustera gonbidatu gintuzten, nola lan egiten zen ikus genezan, eta ez zuen zerikusirik gure garaiko lanarekin. Guztia mekanizatuta zegoen. Horregatik behar zen lehen jende gehiago kopuru berdina ekoizteko (gazt.).

Fabrikari hasi arte ez nuen ezagutu esplotazio hitzaren esanahia. 14 urterekin jostundegi batean lan egin nuen, eta lasaiagoa zen, beste modu batera lan egiten genuen. Baina fabrikari hasi nintzenean, 17 urte nituela (Esmalterian, 70eko hamarkadan), lana estresagarriagoa zen. Erabat kontrolatuta geunden. Konturatzen ginen esplotatu egiten gintuztela, eta orduan hasi zen laneko eskubideak aldarrikatzeko mugimendua. Lehen beste modu batera ekoizten zuten. Enpresetako giroa lasaiagoa zen; eskuz

ekoizten zen, eta ez zegoen horrelako presiorik. Gero produkzioa modernizatu egin zen, kateko ekoizpen bilakatu zen. Ia ez genuen komunera joateko aukerarik ere, ezta gure tokitik mugitzekoa ere. Produkzio gorena lortu behar genuen. Pieza bat egiteko zenbat denbora behar genuen neurtzen zuten. Horregatik izan ziren greba asko 70eko hamarkadan (gazt.).

Niessen fabrikan dena oso kontralatuta zegoen. Komunak zeuden baina lurrekoak ziren, eseri barik, gizonentzako pentsatuta. Ez geneukan denborarik gosaltzeko. Montajea bertan, lanean aritzen ginen bitartean, mada-lena edo otartekoa jaten genuen. Kontrola oso handia zen eta lanaren arabera kobratzen zen. Lan asko egiten bazenuen, ba, prima bat ematen zizuten. 20 pezeta hilean.

Enpreetan kalitate-kontrola sartu zutenean, destajuan lan egiten zen. Lehen ordubetea 500 pieza egiten bazenituen, gero 750 pieza egin behar zenituen, prima jaso nahi bazenuen (gazt.).

Fabrikaren luzapena etxean

Emakume batzuen kontakizunen arabera, askok zeharka lan egiten zuten herriko fabrikentzat. Tailer txikiak zituzten etxeetan, eta haietan konpontzen edo/eta fabrikatzen zituzten produktu ugari, bai fabrikek edo enpresek enkarguz zuzenean eskatuta, bai egin ostean enpresei saltzeko: espartinak, arrosarioak, galtzontzilloak, gabardinak, janzkiak, puntuzko jakak, kapelak...

1919ko Rentería aldizkarian agertutako iragarkia.

1960. urteko iragarkia, Rentería aldizkarian argitaratutakoa.

Beste jarduera bat ere egiten zuten etxean emakumeek. Bazen galtzerdi-fabrika bat, Llorenterena, eta ehuleek han egiten zituzten galtzerdiak, baina gero hari batzuk errematatu egin behar ziren, eta hori etxeetan egiten zen. Dozenaka ordaintzen zuten. Galtzontzilloen fabrika bat ere bazen, eta beste bat espartinena. Gure amak fabrika horretarako galtzontzilloak josi zituen 1929. edo 1930. urtean. Etxean josten zituen. Fabrikan ebakita ematen zizkioten, eta etxean josten zituen. Batzuk luzeak ziren, eta beste batzuk belaurerainokoak. Kotoizkoak ziren (gazt.).

Nire aitak, biajante moduan jarri zen, alpargatak saltzen, “Lorebat” enpresa zen. Lezoko beste batekin. Nik egin nituen alpargatak etxean. Jendeak telak bidaltzen zituen eta gero josten genituen guk etxean. Nik bakarrikan egiten nuen etxean. Josefina, nire lagunak, ere egiten zituen, eta emakume gehiagok, gero nire aitak saltzeko. Alpargata gutxi egiten nituen. Fabrikara joan, gero zazpietan josten ikastera eta gero etxean alpargatak egitera. Telazkoak ziren, orain bezelakoak: urdinak, gorriak, txuriak... kolorezkoak. Algodoia zeraman. Tela moztua etortzen zen. Zintak jartzen genituen. Alpargata eskaera handia zegoen garai hartan. Alpargata asko egiten ziren herrian. Hemen zegoen bat ‘Mari Ángeles, la alpargatera’ deitzen genion. Horrek alpargata asko egiten zituen egunero. Auzoko jendea berarengana joaten zen alpargatak erostera. Garai hartan alpargata asko erabiltzen zen. Jendea alpargatakin ibiltzen zen. Lanera joateko edo mendira edo edozein tokitara, denak alpargatakin. Nik ere erabiltzen nituen. Eta nik egin ditut alpargatak, numero denetikan egiten genituen, eta soberan zegoen telakin nik niretzako alpargatak egiten nituen. Konjuntu dena.

Emakume batzuek jaunartzeetako soinekoak lisaburdinaz izurtzen zituzten, eta etxean aritzen ziren, enpresaren batentzat lanean (gazt.).

Hasi nintzen errosarioak egiten, etxean. Materialak Eduardo Nogués fabrikatik hartzen nituen eta gero etxean egiten nituen errosarioak. Fabrika Kaputxinosen zegoen jarrita. Eta errosario fabrika kendu zutenean, goiko kalean batek egiten zituen eta berak ematen zizkidan materialak. Behar izan genuen materiala zen: perlak, ‘corazones de Jesús’, gurutzeak eta alanbria. Alanbriari perlak sartu.

Etxeko lanak egin eta bazkaldu ondoren, eskupilotara jolastera joaten nintzen eta gero, berriz, lanera errosarioak egitera. Sujetadoreak egin eta saltzen nituen ere bai. Etxean egiten nituen. Gantxiloekin egiten nituen.

Emakumeetako batek kontatu digu 14 urterekin josten hasi zela tailer batean eta geroago Donostiako tailer batean lan egin zuela. Gogoan du mila metroko

oihalak mahai handi batean ipini eta tolestu egiten zituztela. Patroiak jarri, eta markatu egiten zituzten, eta zerra mekanizatu batez 50 jantzi ebakitzen zituzten aldi berean. Gero, josleen etxeetara eramaten zituzten oihal-zati haiek: “Nagusiak etxera eramaten zizkigun, josteko, eta gero jantziak eginda itzultzen genizkion” (gazt.).

Horrelako lanetan, emakumeek ez zituzten beti izaten fabriketan baino lan-baldintza hobek. Hona hemen haietako batek kontatutakoa:

Etxean ordutegirik gabe lan egiten nuen, egun osoan edo ahal bezainbeste denbora: batzuetan goizeko seietan esnatzen nintzen, jostera, baina bizilaguna kexatu egiten zen soinuagatik, eta zortziak arte ezin izaten nuen lan egin, hori adostu baikenuen soinuagatik. Eta lanean aritzen nintzen gaueko hamarrak arte (gazt.).

Beste emakume batzuek tailerretako piezak ondo eginak zeudela egiaztatzen zuten etxean, eta paketeetan sartu eta fabrikara bueltan bidaltzen zituzten. Eta beste emakume batzuek, baita neskatxek ere, hainbat enpresaren produktuak sartzeko paketeak prestatzen zituzten, emakume batek kontatu digunez:

La Palmera enpresarentzat kartoizko kaxak egin nituen, guraizeak eta beste produktu batzuk saltzeko. Inprimategiak ematen zigun materiala, eta etxean egiten genituen kaxak eta bilgarriak, kolaz, eta gero dendek erosten zizkiguten. Lan hori txikiak ginela egiten genuen, 8 edo 10 urterekin (gazt.).

Gure izebak 87 urte ditu orain, eta Niessenen lan egin zuen. Fabrikatik piezak ekartzen zituen etxera, bizarrak kentzeko, hau da, soberan zeukaten plastikoa kentzeko. Sukaldean esertzen zen, eta hizketan ari ginen bitartean egiten zuen lan hori (gazt.).

Itsasoko produktuen enpresak

Bakailaoa gazitzeko bi enpresa zeuden: Meipi, S.A. eta Pysbe (Pescaderías y Saladeros de Bacalao de España). Pasaiaiko kaian kokatuta bazeuden ere, Errenterian bizi ziren emakume askok lan egiten zuten bakailao-lantegietan. Kontatzen dutenez, kontserba-fabrika bat ere bazegoen gertu, Lezon, eta antxoak eta sardinak poteratzen zituzten bertan. Enpresa horietako langile gehienak emakumeak ziren.

Gizonak arrantzan aritzen ziren, baita itsasontziak deskargatzen eta karga kai ondoan kokatutako egurrezko paletetan ipintzen ere. Hortik kamioietan eramaten

zuten karga fabriketara. Emakumeek arraina sailkatzen zuten, tamainaren eta beste ezaugarri batzuen arabera, eta hondatuta edo ustelduta zeuden piezak baztertzen zituzten –horiek arrain-irina egiteko erabiltzen zituzten–. Horrez gainera, garbitu, parrilan erre eta gazitu egiten zuten arraina, bakailao-fabrika horiek arrain gazitua bakarrik saltzen baitzuten.

Elkarrizketetan parte hartu duten emakume gehienek aipatu dute portuarekin zerikusia zuten lanak zirela nekagarrienetako batzuk eta okerren ordaindutako batzuk:

Portuko lanak oso gogorrak ziren, eta oso gaizki ordaintzen zituzten. Gogoratzen dut emakume batzuk Donibanera oinez joaten zirela bakailaoa gazitzen lan egitera, eta hori zen orduko lanik gogorrenetako bat (gzt.).

Bakailao-fabrikan ordu asko lan egiten zituzten. Nahi bezainbeste ordu egin zitzaketen. Ez zuten ordutegi finkorik. Beti izaten ziren zortzi ordu baino gehiago, zenbat eta gehiago lan egin orduan eta gehiago irabazten baitzuten. Eta oso gutxi ordaintzen zieten, ordu asko egin behar zituzten (gzt.).

Portuan oso gutxi ordaintzen zuten. Pysbe enpresan, arraina gazitzen, emakumeek gutxi irabazten zuten, eta antxoa-fabrikan ere bai. Lan gogorrak ziren, eta gaizki ordainduak (gzt.).

Gogoan dut antxoa-fabrika bat ere izan zela eta emakumeek lan egiten zutela bertan. Sailkatu, paketatu... egiten zuten. Enpresa Lezon zegoen, baina Erreterriako emakumeak joaten ziren. Eta erreterriar emakumeak bakailaoa gazitzera ere joaten ziren. Ziur asko, horiek ziren okerren ordaindutako lanak, eta gogorrenak. Gainera, portuan lan egiten zuten emakumeek kresal-usaina zeukaten (gzt.).

Gure amak, seme-alabak zaintzeaz gain eta etxeko lanak egiteaz gain, Pysbe bakailao-fabrikan lan egin zuen, eta oso lan gogorra zen. Ez zegoen eskularrurik, eta eskuz bota behar zioten gatz lodia arrainari, eta pisu handia eramane behar zuten gainean. Gainera, oso goiz jaikitzen ziren. Itsasontziak iristen zirenerako joan behar zuten, eta blai eginda etortzen ziren etxera. Erreterriako emakume askok lan egin zuen bakailaoan. Lan txarrenetako bat zen. Pasaian zegoen, baina Erreterriako emakume asko joaten zen hara lanera. Aldi baterako lana zen: sei hilabete egiten zituzten itsasoan, eta itsasontziak iristean edukitzen zuten lana (gzt.).

Aipatu digutenez, bakailao-fabriketan lan egiten zuten emakumeetako asko auzo jakin batekoak ziren, eta, gehien-gehienak, Galiziako kostaldetik iritsitako etorkinak:

Ezagutu nituen azken bakailaoketariak gaur egun topoaren geltokia dagoen tokian lan egiten zuten. Galiziarrek ziren denak. Ondartxon bizi ziren galiziar emakumeak Oiartzuna eta Pasaiara joaten ziren, bakailao-fabriketan lan egitera (gazt.).

Langileen eskubideen aldeko borroka

Aurreko atalean ikusi dugunez, Errenteriako industriaren historia fabriketan lan-eskubideen alde egindako borrokaren historia ere bada, eta emakumeek presentzia nabarmena izan zuten borroka horretan. Modu aktiboan parte hartu zuten XX. mendean barrena gauzatutako grebetan, eta elkarrizketatu ditugunek bidezko hitzarmenaren aldeko aldarrikapenak aipatu dizkigute, hau da, ordaindutako oporraldiak, gehienez 8 orduko lanaldiak eta soldata-igoerak lortzeko egindako aldarrikapenak:

1956an, greba egin zuten Papeleran, eta fabrika gelditu egin zen. Pike-teak zeuden nonahi, eta lauzpabost egun iraun zuen. Azkenean etxera joan zitzaizkien bila (gazt.).

Orain dela 40 urte greba egin zuten ontzioletan, eta gizonak zein emakumeek parte hartu zuten. Baten bat zenbait hilabetez luzatu zen. Hitzarmenaren negoziazioekin zerikusia zuten (gazt.).

Urte latzak ziren aldarrikapenetarako, erregimen politikoak erakunde mota oro debekatu baitzuen. Hala eta guztiz ere, langileen borroka ez zen inoiz desagertu:

1975. urtera arte ezin izan genuen ezer esan fabrikaren barruan, dena klandestino zen. Soldata-igoera eskatzeko orritxo bat (ate) azpitik bota eta harrapatuz gero, ikaragarritzko iskanbila sortzen zen! Eta ezkutuko borroka izan zen, eta emakumeek ere parte hartu zuten. Soldatak igotzea edo lanorduak murriztea lortzeko. Nik lan egiten nuenean, larunbatetan ere egiten genuen lan, eta gero, borrokari esker, larunbata jai izan genuen, eta ostiralera arte bakarrik aritzen ginen (gazt.).

Borroka indartuz joan zen frankismoaren amaieran. Emakume batzuek kontatu digute informazioa banatzen ibiltzen zirela, bileretara joaten zirela eta antolamendurako eta aldarrikapenerako espazioa osatzen zuten jarduera mota guztietan parte hartzen zutela. Sindikatuak debekatuta zeudenez, jendea tabernetan, elize-tan edo mendian biltzen zen, edo mugara joaten ziren bildu ahal izateko. Fabrika bakoitzean zenbait pertsona hautatzen zituzten, beste fabrika batzuetako ordezkariekin elkar zitezen, lantegi guztiak mobilizatzeko eta sektore guztiak batzeko

asmoa baitzuten. Lan-arloko aldarrikapenak egiten zituzten. “Kalean elkartuta, orri batzuk ematen zizkizuten, fabrika botatzeko, eta horrelaxe funtzionatzen zuen” (gzt.), kontatu digu emakume batek.

Hala bada, sistemaren itzalpean ezkutuko mugimendu sindikala eta feminista garatu zen Errenterian, eta 1975etik aurrera, Franco hil ostean, legezko estatutua lortu, eta indartzen hasi zen. Urte haietan zaila zen aktibismo politikoa eta langileen mobilizazioak bereiztea, oso une gatazkatsuak izan ziren eta:

Eta fabrikako borroka ez zen soldata-igoera lortzeko bakarrik. Borroka politikoaren garaia zen, bete-betean, eta 70eko hamarkadako itzela izan zen! Burgosko prozesuaren kasuan, Errenteriako fabrika guztiak irten ziren kalera, borroka historikoa izan zen. Ez ginen diru-kontuengatik bakarrik irteten kalera; gatazka politiko latzak zeuden. Ez da oso bizitza ligtha izan. Burgosekoa gertatu zenean, ni lanean ari nintzen, eta leihotik begiratuta, jende mordoak ikusi nuen. Ez zait sekula ahaztuko! Herri guztia irten zen kalera! Jendeak erantzun egin zuen, hemen eta Gipuzkoa osoan. Ikusgarria izan zen! (gzt.).

Testigantza horretan azalduta dagoen moduan, demokraziaren aldeko borroka-
ren testuinguruan era guztietako aldarrikapen politiko, zibil eta sozialak sartzen
ziren, baita lan-arloko aldarrikapenak ere. Eta poliziaren eta Guardia Zibilaren
errepresioak, atxiloketek eta aktibisten hilketek, noski, sektore guztietan era-
giten zituzten lanuzteak. 1976ko martxoaren 8an, adibidez, Gipuzkoa osoan
egin zuten lanuzte bat, Gasteizen hiru langile hil zituztelako. 1978an, Felmar,
Esmaltería Gipuzcoana, Pekin eta Girondine lantegiek eta tailer txiki ugari bat
egin zuten metalaren sektorearen hitzarmenagatik deitutako grebarekin, eta fabri-
ketan batzarrak egin zituzten, eta manifestazioak¹⁷⁷. Oroimenean gordeta dago
Errenteriako fabriketako langileak lanpostuak utzita kalera irteten zirela elkartasu-
naren eta protesta politikoaren sinbolo gisa.

*Hainbeste fabrika egonda, hasi ziren gero gatazkak. Gogoratzen dut
nolakoak ziren asanbladak herriko plazan, eta nola eztabaidatzen zen,
oporak eskatzeko edo soldataren igoera eskatzeko. Garai hartan (70eko
hamarkadan) hasi zen produkzioa modu ezberdinetan egiten, produkzio
kopurua eskatzen zuten eta hor sortu ziren eztabaida dexente tailerretan.*

*70eko hamarkadan greba ugari izan ziren. Orduan eskuratu genituen
lan-eskubideak. Ia urtero egiten genuen greba: soldata-igoerak eskatzeko,*

¹⁷⁷ MURO ARRIET, Koro: “Errenteria trantsizio-garaian...”, *op. cit.*, 557.-564. or. eta IZAGIRRE, Koldo: *Voz y vida obrera Luzuriaga hogeita bost lekukotasun*, Pasaia Udala, Pasaia, 2013, 51. or.

hobekuntzak aldarrikatzeko, opor gehiago eskatzeko... Enpresa gehiengotan greba asko egin zituzten garai hartan. Lan-eskubideen arloko lorpen guztiak greba bidez lortu ziren. Orduan, grebak eginez gero, enpresa guztietan egiten genituen, ez baitzegoen sektorekako hitzarmenik, eta sindikatuak ezkutuan aritzen ziren, baina bateratuta (gzt.).

Hemen mugimendu asko egon zen. Sindikatu asko egon dira. Industria lekuetan borroka handiak egoten dira. Batez ere fabrikako langileek borroka eta gatazka asko zituzten. Oso herri bizia izan da beti.

Niessen-en greba bat ezagutu nuen. Enbalajeen zegoen emakume batek esan zuen: "Aizue! Zerbait egin beharko dugu! Beste fabriketan batzuetan greba egin dute eta gu ere atera behar gara". Eta atera ginen. Kanpoan Karlos Niessen zegoen. Niessenen semea, aurpegi txarrakin. Ez dakit zenbat denbora eman genuen hor kanpoan... Azkenean konpondu ginen eta sartu ginenean Karlos Niessen pozik jarri zen. Uste dut grebaren eskaera zela soldatak igotzea.

Gaur egungo grebak ez dira lehengoak bezalakoak. Lehen, fabrika batek edo sektore batek greba egiten bazuen, mundu guztiak eteten zuen produkzioa. Elkartasun handiagoa zegoen langileen artean. Horrela lortu ziren lan-eskubideak (gzt.).

Kateko produkzioan ulertu nuen zer zen laneko esplotazioa, Esmalterian eta Laneran. Langile-klasearen kontzientzia hartu nuen. 70eko hamarkada zen. Emakumeak, bereziki, eskulan oso merkea ginen. Gizonek baino gutxiago irabazten genuen, berdin lan eginda. Hala ere, pixkanaka, grebak eta lanuzteak eginda, ia soldata berdina jasotzea lortu genuen. Hemen greba orokor ugari egin ditugu lan-hitzarmen baten alde. Fabrika guztietako langileak irteten ginen kalera. 70eko hamarkadan hasi zen borroka sindikalista eta hitzarmenen aldeko borroka (gzt.).

Emakumeok produkzioa gelditu izan dugu, hotz handia edo bero handia egiten zuelako fabrian, eta greba horietako asko guk bakarrik egin genituen, emakumeok. Batzuetan gizonen babesak jaso genuen, baina beste batzuetan ez. Haiek eskaera orokorrak edo hitzarmenarekin lotutako gaiak baziren parte hartzen zuten, baina barneko kontuak baziren, enpresarekin zerikusia zutenak, emakumeok bakarrik irteten ginen (gzt.).

Langileen eskubideen aldeko borrokan Errenteriak izan duen emakume sindikalista aktibo eta oroituenetako bat Emili Martin izan da, CCOO sindikatuaren lehen sortzaileetako bat izan zena.

Lanetik harago

Errenterian, lantegiak bizipen eta pasadizo on zein txarren agertoki izan dira: alde batetik, emakumeen presentzia nabaria izan da fabriketan, baita haien arteko elkartasuna ere; beste alde batetik, diskriminaziorako eta esplotaziorako eremuak izan dira, baita lan-eskubideen aldeko borrokarako eremuak ere. Emakume batzuentzat behar handiko garaitan bizirik irauteko bitartekoa izan dira; beste batzuentzat, berriz, nortasuna eta independentzia ekonomikoa eskuratzeko tokiak.

Oroitzapen positiboen artean, Errenterian lan egin zuten emakume askok lankideen arteko bizikidetza eta laguntza aipatzen dituzte, eta fabriketan sortutako adiskidetasun-harreman batzuek gaurdaino iraun dute, eta lankide ohiek elkartzen jarraitzen dute, erretiroa hartu zutela hainbat urte igaro badira ere. Oraindik badi-tuzte kontatu beharreko anekdota eta kontu hunkigarriak:

Guk oso ondo pasatzen genuen Papeleran. Nahiko kontrolatuta bageunden ere, oso giro ona genuen gure artean (gazt.).

Nik manta-fabrian lan egin nuen, eta Litografias Urezbea enpresan. Kartoiak eta kaxak egiten genituen, labanak, guraizeak eta horrelakoak sartzeko, eta hango langile guztiak emakumeak ginen. 14 urterekin hasi nintzen, eta 18 nituela alde egin nuen. Nire lehen lana izan zen, eta oso oroitzapen ona daukat. Norbaitek irratia baldin bazuen, nobela kontatzen zigun lan egiten genuen bitartean, eta, arduraduna etorri gero, keinuak egiten genizkion elkarri, abisatzeko. Lankideen arteko harremana oso ona zen (gazt.).

Lantegietan lagun asko egiten genituen. Ni manta-fabrian egon nintzen. Pasaratze-lanetan denak emakumeak ginen, eta ordu asko igarotzen genituen elkarrekin. Oso ondo konpontzen ginen (gazt.).

Gogoan dut Gabonetan mihuraz betetzen genuela enpresa, eta gabonkanta asko abesten genituela (gazt.).

Egun osoa abesten pasatzen genuen fabriketan. Batez ere emakume asko zegoen sailetan. Gehiago ekoizten genuela uste dut (gazt.).

Niessenena, greba eginez gero, gizon-emakume guztiek egiten genuen, eta, baita festa eginez gero ere. Orokorrean oso ondo moldatzen ginen. Nik oroitzapen onak dauzkat. Enpresa-bazkari bat egiten genuen urtero. Anaitasun-bazkariak izaten ziren (gazt.).

Biltegia bete-beteta edukitzen genuen: papera, ahozapiak, denetarik. Eta egun batean ezkongaz jantzi ninduten, biltegian. Ezkutuan, noski, ardura-dunak ez ikusteko. Baina harrapatu egin ninduen! Oso ondo pasatu nuen! Biltegian primeran pasatzen nuen. Esperientziak dira. Esperientzia txar bat makinak eskua harrapatu zidanekoa izan zen, baina orokorrean esperientzia onak izan ditut (gazt.).

Baina lan-baldintza kaskarrak, lanaren gogortasuna, istripuak eta diskriminazioa, gehiegikeriak edo tratu txarrak ere gogoan dituzte:

Nik Olibet fabrikan lan egin nuen. Ordu asko lan egiten genituen zutik. Emakumeak askoz ugariagoak ziren gizonak baino. Lan desberdinak egiten genituen, eta emakumeok miatu egiten gintuzten, gailetaren bat hartu genuen ikusteko, eta gizonak ez zituzten miatzen, eta gailetak eta azukrea hartzen zituzten (gazt.).

Gogoan dut Esmalterian oso kontrolatuta geundela. Gure artean harreman ona genuen, baina arduradunek eta nagusiek asko kontrolatzen gintuzten. Komunera joateko denbora kontrolatzen zuten; errieta egiten ziguten gure artean hitz egiten bagenuen, eta makinatik mugitu ere ezin genuen egin. Errealitatea ez zen ez hain familiarra, ez hain polita (gazt.).

Ez neukan ez armairurik, ez aldagelarik. Gogoan dut pertxa batzuk zeudela zintzilik, eta gortina bat, eta hor aldatzen ginen jantziz. Eta ogitartekoa lanean ari ginen bitartean jan behar genuen, gelditu gabe (gazt.).

Txandaka lan egiten genuenak 7:30ean sartu eta 13:00etan irteten ginen. 14:00etan berriz sartzen ginen, 20:00ak arte. Hamaika ordu eta erdi lan egiten genuen egunean! (gazt.).

Pekinen lan egiten nuenean, tornu handi batean nengoen, eta lan egiten ari ginen bitartean jan behar genuen hamaiketakoa. Tornuaren azpian sartu ohi nuen hamaiketakoa. Aldi hartan kiribilduta zegoen, eta makurtu egin nintzen, eta ilea harrapatu zidan! Une hartan ebakitzen aritu izan balitz, agian hil egingo ninduen (gazt.).

Zenbait enpresatan enpresa-bazkariak egiten zituzten, baina jende asko ez zen joaten, ez zelako ondo moldatzen nagusiekin (gazt.).

Nik Olibet fabrikan lan egiten nuen, eta oroitzen dut arduradun batek miatu egiten gintuela gailetarik lapurtu ote genuen ikusteko. Eta toki guztietatik sartzen zigun eskua (gazt.).

Testigantza horiek guztiek emakumeek enpresa eta lantegietako zenbait lan-jardueretan utzitako aztarnak erakusten dizkigute, lantoki eta lan-modalitate askotan utzitako aztarnak, hain zuzen ere. Kontatutako istorioak, pasadizoak eta oroitzapenak emakumeen garrantzi ukaezineko ekintzen adibideak besterik ez dira. Beste fabrika eta enpresa batzuetan edo familia-tailer txikietan lan egin zuten emakumeen esperientzia, edo herriaren garapen industrialean hainbat modutan parte hartu zuten emakumeen esperientzia hemen kontatuta ageri dena baino askoz zabalagoa da. Torlojuak, brea, elektrizitateko objektuak, eskuilak, kremak eta kosmetikoak, ur beroko poltsak, bolanteak, larrua eta arrosarioak lantzen zituzten fabrika eta

enpresetan; mota guztietako ehun-gaien enpresetan; inprentetan; tindategietan, eta halako beste espazio asko eta askotan jardunda, Errenteriako emakumezko langileek herriaren bilakaeran eta industria-dinamika aktiboan lagundu zuten.

Emakumeen aztarnak beste jarduera ekonomiko batzuetan

Herriko fabriketan eta enpresetan ez ezik, errenteriar emakumeek beste produkzio-espazio askotan ere jardun eta lan egin zuten, jarduera oso desberdinetan. Jarduera horietako batzuek zerikusia zeukaten industrializazioaren dinamikak berak sortutako eginkizun batzuekin; izan ere, biztanleek industriako lanaren erritmora egokitu behar izan zuten bizimodua, eta horrek zenbait behar sorra-razi zituen, baita aukera partikular bat baino gehiago ere. Beste jarduera ekonomiko batzuk, aldiz, fabrikarik gabeko herrietako jardueren antzekoak ziren, eta oso orokortuta egon ziren hainbat toki eta garaitan. Emakumeen lan-jardun bizia lanbide eta zerbitzu ugaritan antzeman dezakegu, espezializatuagoak batzuk eta espezializazio txikiagokoak besteak, eta haien aztarnak etxe barruko nahiz kanpoko ekintzetan bereiz ditzakegu. Ekintza horiek, edozein tokitan gauzatu zituztela ere, eragina izan zuten familiengan, herriko jarduera ekonomiko eta sozialetan eta garai batean herriaren eragile nagusi izan ziren industria txiki zein handietan.

Elkarrizketatutako batzuen hitzak erabiliz, emakume haietako asko “euren kasako langileak” ziren, eta ez ziren “fitxatzen” zutenak bezalakoak. Azken horiek laneko dinamika eta errutina bat ezarrita zuten, lanaldi zehatzekin, eta besteak, aldiz, nolabaiteko ordutegi-malgutasuna edo enpresarekiko independentzia zuten, nahiz eta, ikusiko dugunez, “euren kasa aritzeak” ez zuen esan nahi ordu gutxia-goiz lan egiten zutenik.

Baserritarrak

Errenteriatik hurbil zeuden baserriek elikagaiez hornitu zituzten herriko biztanleak. Eskasia-garaitan, fabriketako langileek elikagai-gabezia handia izan zuten, eta landako biztanleek hobeto bizirik iraun zuten, baserrian bertan ekoizten zutenari esker. Honela azaldu digute zenbait emakumek:

Herriar batzuek gosea pasatu zuten. Batez ere gerraostean fabriketan lan egiten zutenek. Baserritarrek, berriz, ez genuen gosea pasatu (gazt.).

Kaleko jendeak gaizki pasatu zuen, posgerra garaian, batez ere, eurek gosea pasatu zuten. Baina baserriko jendeak ez du goserik pasa, gure baratzak eta abereak genituelako.

Errenteriako baserrien argazkiak.
(Iturria: <http://www.ondarea-errenteria.eus> eta EUA).

XIX. mendearen erdialdera arte, baserrietan etxeko kideentzat ekoizten zuten, batez ere, hau da, autokontsumorako produkzioa zen. Industriaren garapenaren ondorioz, baina, ekoizteko modua aldatu egin zen baserrietan, eta inguruko elikagai-fabrikei produktuak saltzen hasi ziren (arrautzak eta esnea Olibet fabrikari, esaterako), baita herriko dendei eta erdiguneko jendeari ere, bereziki azoka-egunetan:

Gailetak egiteko esnea eramaten zuten baserrietik fabriketara egunero. Egunean 40 litro behar bazituzten gailetak egiteko eta 40 litro horiek baserrietakoak ziren, eta arrautzak berdin. Hemengo baserrikoak ziren gailetak egiteko produktuak.

Baserritik emakume asko etortzen ziren dendara baserriko produktuak saltzera. Lezotik, Hondarribitik... etortzen ziren generoa saltzera, batez ere larunbatetan, feria eguna zela-eta.

Industria garatzen hasi zenean, baserrietako gizon asko herriko fabriketara joan zen lanera, eta orduan emakume baserriarrak arduratu ziren ekoizpeneko eta salmentako lan gehienez, beste eginkizun batzuk betetzen jarraitzeaz gain:

Herrian industria hasi zenean, baserrietako gizon asko tailerretan lanean hasi ziren, eta emakumeek hartu zuten beren gain baserriaren ardurua, eta abereena, eta seme-alabena... (gazt.).

Neska koskorra nintzenean eskola utzi eta lanera. Baserrira lanera: bazkaria egin eta etxea garbitu, egurra kargatu, ur bila joan... egon nintzen baserri batean lana egiten bertako etxeko andreari laguntzen.

Nagusiki emakumeak etortzen ziren saltzera; izan ere, gizonezko baserritar asko (Oiartzungo baserrietakoak) fabriketan lanean hasi ziren, eta emakumeak arduratu ziren baserriko zeregin askoz, hala nola esnea eta barazkiak saltzeaz. Eta seme-alabak hazteaz ere arduratzen ziren. Batzuetan familia osoak joaten ziren fabriketara lanera, fabrika berera (gazt.).

Lehen, emakume baserritarrek baserriko zeregin asko egiten zituzten, eta gero herrira joaten ziren produktuak saltzera. Gure ama Oiartzungo baserri batetik etortzen zen produktuak saltzera (gazt.).

Lehen baino askoz gutxiago badira ere, oraindik badaude emakume baserriarrak Errenteriatik hurbil, eta herrian saltzen dituzte baserriko produktu freskoak. Gipuzkoar emakume baserritar baten hitzetan, baserriko jardunean erretiroa ez da sekula hartzen¹⁷⁸, eta elikagai eta produktu ezinbestekoenen ekoizpena jarduera funtsezkoenetako bat da gizarte osoarentzat.

¹⁷⁸ OTAMENDI, Sole, *El Diario Vasco* egunkarian argitaratutako elkarrizketa, 13/03/13.

Dendariak, saltzaileak eta “ekintzaileak”

Erreterian, merkataritzan eta produktuen salmentan ere presentzia handia izan dute emakumeek, eta, lehenago ikusi dugunez, presentzia horrek ibilbide luzea izan du. Herriko denda askotan, gehien-gehienak familia-negozioak, emakumeak aritzen ziren dendari-lanetan:

Emakume askok dendetan lan egiten zuten, dendari gisa. Maindireak, emakumeen azpiko arropa eta horrelakoak saltzen zituzten. Denda batzuk familiako emakumeek berek gobernatzen zituzten (gazt.).

Ni 12 urterekin hasi nintzen lanean, elikagaien denda batean, ez nuelako ikasi nahi. Filipinen dendan hasi nintzen. Urte batzuk geroago Laneran sartu nintzen (gazt.).

Gabierrota auzoan, ‘Pakea Etxea’ zegoen. Pake Etxean bi emakume ezkongaik zeukaten komestible denda. Etxean bertan zeukaten denda, orduan joaten ginen deitzera eta jaisten ziren dendara guri gauzak saltzera. Dena gogoratzen dut. Egurrezko mostradorea zeukaten eta zorua ere egurrezkoa zen. Baskula bat zeukaten produktuak pisatzeko. Denetarik saltzen zuten: menbrillua puxketan, azukrea, olioia... Hango dendariak ahizpak ziren eta Karmen eta Maria zuten izena.

Nire ahizpa drogerian egon zen. ‘Felix Novoa’ drogeria. Eta gero ni ere, drogerian egon nintzen. 16 urtekin hasi nintzen hor lanean eta atera nintzen 55 urtekin. Berrogei urte eman nituen lanean drogerian. Denetarik saltzen genuen: sosa kaustika, jaboia, ‘Chimbo jaboia eta Lagarto jaboia’, lejia, komuna garbitzeko produktuak, ‘agua fuerte’ ...

Herriko denda gehienak familia-negozioak ziren eta familia osoa egoten zen dendetan, baita emakumeak ere. Horrela zen, esaterako, ‘Las Martínez’ izeneko arropa-dendan. Garestia zen, baina erraztasun handiak ematen zituzten, hala nola epeka ordaintzeko aukera (gazt.).

Dendetan lan egin zuten emakumeak ez ezik, gogoan dute, halaber, herriko hiltzarian lan egin zuen emakume bat. Eta saltokietan langile gisa edo familiako kide gisa elkarlanean aritzen ziren emakumez gain, izan ziren, baita ere, bestelako negozioak “gobernatu” zituzten emakumeak eta haien jabe izan zirenak. Dagoeneko aipatu ditugu titulartzat emakumeak izan zituzten zenbait saltoki, 1930eko hamarkadan erregistratutakoak, eta, denboran hain atzera joan gabe, baditugu emakumeen ardurapean zeuden hainbat negozio, hala nola María Quirogaren mertzeria, La Gernikesa oihal-negozioa, “antigüitak” deritzenen denda –non altzariak eta “denetik” saltzen zuten–, “loroen” burdindegia, Paqui gozo-denda eta Jardín taberna. Batzuetan, “herentziagatik” bihurtzen ziren negozioaren buru, gurasoek edo senarrak erretiroa hartzen zutelako edo hil egiten zirelako:

Emakumeek gobernatutako pentsu-biltegi bat zegoen, Pío Echeverría izenekoa, Santa Klara kalean. Aita hil ondoren, haren hiru alabek zuzendu zuten biltegia urte askoan: Mirenek, Josebek eta Ixiarrek (gazt.).

Aduriz okindegi eta gozotegia emakumeek gobernatu zuten. Aitak ogia banatzen zuen, eta duela urte asko hil zen; orduz geroztik, haren emazte Carmenek eta haien lau alabek hartu zuten negozioaren ardura. Erretiroa hartu arte, haiek bakarrik atera zuten aurrera negozioa. Labeaz gain, denda ere bazuten, eta ogia eta pastelak ez ezik, litxarreriak ere saltzen zituzten, zinema ondoan zegoen eta. Emakume haiek gai izan ziren negozioa inolako laguntzarik gabe zuzentzeko (gazt.).

Era berean, Tatúsek hartu zuen bere aitak sortutako Panier Fleurie jatetxe ezagunaren ardura. Baina beste kasu batzuetan, emakumeek beren kabuz abiarazten eta kudeatzen zituzten saltoki propioak:

Orduko emakume ekintzaile bat? Fabrikak edo tailerrak ipini ordez fruta-denda bat, gozo-denda bat, kafetegi bat, jatetxe bat edo horrelako zerbait irekitzen zuena (gazt.).

Emakume ekintzaile bat, herriko emakumeen esanetan Errenteriarri entzutea eka-
rri ziona, Petra Igartua “lore-saltzailea” izan zen, “Oñatin jaioa, baina urte askoan Errenterian bizi izan zena” (gazt.):

Petra Igartua. (Iturria: Oarso aldizkaria, 1990).

Emakume hark entzute handia ematen zion herriari, oso ezaguna baitzen Donostiako osagarri-dendetan. Donostiako dendetatik etortzen ziren, eta Irungoetatik... Lehen, emakumeak traje beltza jantzita ezkontzen ziren, eta laranjondo-lorea eramaten zuten papar-hegalean, eta lore horiek berak egiten zituen. Eta jaunartzeetako koroak, kofiak eta burukoak ere bai. Eta baita belarritakoak ere. Dena eskuz eginga, soplete batekin –ohetik, mugitzeko zailtasunak zirela eta– aliketak berotu, eta loreen forma ematen zien oihalei, tulean, gazan... Bitxiloredun belarritako ezin ederragoak egiten zituen (gazt.).

Donostiako jende dotoreak burukoak eramaten zituen ezkontzetan, eta berak nahierara egiten zizkien. Emakume hark ospe handia eman zion Errenteriarri.

Industria hari esker, Errenteriak izen handia lortu zuen. Lan hori egin zuen emakume bakarra izan zen (gazt.).

Merkataritzako jarduerak lotura zuzena eta estua zuen industriako jarduerarekin. Zenbait kasutan, herriko enpresetan fabrikatutako produktuak saltzen zituzten

dendetan; adibidez, Miren Mendartek dioenez, beraien dendan Olibet fabrika egindako gailetak saltzen zituzten, eta herrian ez zegoen produktu hori saltzen zuen beste saltokirik. Beste kasu batzuetan, dendak izaten ziren fabriken hornitzaile; adibidez, zenbait enpresak herriko drogerietan erosten zituzten garbiketarako artikulua. Honela kontatu digute emakume batzuek:

Guk Olibet gailetak saltzen genituen eta fama handia zeukaten. Saltzen ziren leku askotan baina guri eman zigun Erreterian saltzeko 'exclusiva'. Erreterian guk bakarrik saltzen genituen Olibet gailetak. Donostiako jendea etortzen zen gure dendara Olibeteko gailetak erostera.

Drogeria batean egin nuen lan eta han azido mota asko herriko fabriketara eramaten zituzten: 'ácido sulfúrico, ácido clorhídrico, cianuro' ere saltzen genuen... Arraultzak bezala saltzen ziren. Holako azidoak eta garbiketarako produktuak asko saltzen genion fabrikako jendeari. Papelerak, adibidez, azido asko eramaten zituen.

“Olibet” gaileta-enpresaren katalogoa. EUA. Josean Ruiz de Azua.

Denden antolamendua eta ordutegiak ere herriko lantegi eta langileen lanaldi eta beharren arabera ziren. Hortaz, denden eta bestelako saltokien jardura bera baldintzatuta zegoen:

Langile asko ziren Real Compañía Asturianeana lan egiten zutenak eta euren behar zituzten egunero bazkaria eta fardela egunekoa eramaten zituzten bere lantegira. Gero, beste talde bat etortzen zen, 8:00retan lanera fabrikara sartzen ziren eta hemendik pasatzen ziren janaria erostera. Gero papelerako jendea, gailuterakoak... hemengo fabrikatik etortzen ziren eta horregatik, banekien fabrika bakoitzeko ordutegiak.

Errenteriako eta inguruko baserrietako emakume asko herriko erdigunera hurbiltzen ziren azoka-egunetan, era guztietako salgaiak erosi eta saltzeko. Herriko emakumeek “merkatu zahar” izenez ezagutzen dutena, Foru plazan kokatua, bizitasunez beteta egoten zen, eta gizon-emakume ugari ibiltzen ziren salerosketan. Gero, tokiz aldatu zuten, eta Merkatuzarren kokatu zuten, gaur egun Udalak kulturegune bilakatu duen eraikinean.

Errenterian azoka ugari zegoen. Igande goizetakoa oso ezaguna zen, eta bazter guztietako jendea etortzen zen, saldu eta erostera. Bergararik eta Tolosatik etortzen ziren, eta mahoizko oihalak ekartzen zituzten, saltzeko. Merkatuak bizitasun handia ematen zion herriari. Egundak ez dago horrelako azokarik, feria txikiren bat besterik ez. Ni Merkatuzar aurreko merkatuari buruz ari naiz: Foru plazan zegoen, kioskoa dagoen tokian, Xenpelar inguruan. Eta oihalak parkea dagoen tokian saltzen zituzten, kioskoaren parean (gatz.).

Gero, 60ko hamarkadan, Merkatuzarren jarri zuten azoka. 1960ko martxoaren 1ean inauguratu zuten. Hori ibar bat zen, eta duela 53 urte hortxe eraiki zuten Merkatuzar, merkatua jartzeko, eta han saltzen zituzten baserrietako produktuak. Duela urte gutxi kendu zuten merkatua hortik. Orain, goizero ipintzen dute azoka, Niessen zegoen inguruan, plaza horretan, baina ez dauka lehengo merkatuarekin zerikusirik (gatz.).

Hona hemen emakume merkatari batzuek merkatuan izandako esperientzia:

Jaietan eta igandeetan, plazan egoten nintzen zerbitzura. Saltzera. Postu batera laguntzera eta oihukatzen nuen: “Tenemos bragas con calefacción y sujetadores para levantar a todos los caídos”. Horrek andreak esaten zuen eta nik ikasi nuen eta nik ere esaten nuen. Gero beste postu batean egon nintzen, alajak saltzen: pulseras, sortijas, koilareak, belarritakoak, labanak... todo a 3 pesetas.

Nik denetarik saldu dut. Baita antxoak ere. ‘De la mar a la caja y de la caja al público’ eta arraina ere bai. Garai hartan arrain oso ona zegoen. Eguneko arraina zen. Ez zeukan ez usainik, hain freskoa zenez.

Sardina-saltzaileak eta esneketariak emakumeek oinarrizko produktuen merkataritzan eta salmentan izan zuten protagonismoaren adibide garbiak dira. Gainera, lanak nortasuna ematen zien emakume haiei: “Paulina esneketaria”, “Trini sardina-saltzailea” eta horrelako beste izendapen asko erabiltzen ziren, emakumeen izenak eta salgaiak edo lanbideak elementu banaezinak ziren seinale.

Sardina-saltzaileak zeuden. Sardinak oholetan ipinita ibiltzen ziren, ‘sardina freskue’ oihukatuz, eta emakumeak etxetik jaisten ziren, sardinak eroatera. Balkoitik entzuten genituen. Oraindik bada sardina-saltzailerren bat bizirik, hala nola Trini (Maria Arotza dagoeneko hil da). Antxoak saltzen zituzten emakumeak ere baziren (gazt.).

Oiartzundik bi zaldirekin etortzen zen emakume bati hartzen nion esnea, Rosiri (gazt.).

Esnea saltzera Erreteriarra jaisten ziren esneketari gehienak Oiartzungo baserrietakoak ziren. Ezagutzen ditut Oiartzungo baserri bateko bi ahizpa, egunero etortzen zirenak oinez esnea saltzera (gazt.).

Ez da hainbeste denbora, Mari Carmen Carrera Zamalbidetik etortzen zen bere produktuak saltzera. 60 urtetik gora izango ditu, eta egunero oinez etortzen zen, esnea ekartzera. Eta garai hartan bide luze samarra egin behar zuen, oraingoak baino errepide askoz okerragoetatik, eta arrisku handia zuen Astigarragatik eta San Markoko errepidetik (gazt.).

Hemen esneketari eta arrainketari ezagun ugari izan ditugu. Arrainketari batzuk Pasaiako portura joaten ziren, arrain freskoa eroatera, eta beste batzuk Hondarribitik etortzen ziren. Goizeko 4:00retan joaten ziren portura, kamioi batean, arrainaren enkantera, eta Erreteriarra ekartzen zuten, saltzeko (gazt.).

Argazkia: Jesús Hospitaler, *Erreteriarako Historia*, 497. or.

Emakumeak joaten ziren saskiekin arrainak saltzen herrian zehar. Zapua eta denetarik. Oso merke zegoen arraina garai hartan. Eguneko arraina saltzen zuten. Angula asko eta arraina ere saltzen zuten.

Emakume asko hurbileko baserrietatik jaisten ziren, hainbat garraiobide erabiliz, fruta, barazkiak, azukrea eta makina bat produktu saltzera:

Herrian barrena hainbat tokitan utz zitzaketen astoak baserrietatik saltzera etortzen ziren emakumeak. Santa Klara kalearen eta Merkatuzarren inguruan astotokiak zeuden. Elizaren eta Merkatuzarren artean astotoki bat zegoen, eta Maria de Lezo kalean, beste bi. Eta beste bat Beheko kalean. Hor lotzen zituzten astoak, saltzera joateko. Astotoki asko zeuden, baserritar asko jaisten zirelako herrira beren produktuak saltzera (gzt.).

Guri esnea saltzen zigun emakumea goizeko 7:00etarako etortzen zen oinez baserritik. Geroago gurdi batean etortzen zen, asto batek tiratuta. Goizean goiz prestatzen zituen esne-marmita guztiak, eta bost seme uzten zituen etxean. Esnea hartu, eta herrira jaisten zen, banaketa egitera (gzt.).

Bentetatik eta Zamalbidetik etortzen ziren saltzaileak gurdiz eta asto gainean jaisten ziren, salgaiez beteta (gzt.).

Emakume baserritarrak esnea eta barazkiak ekartzen zituzten baserritik, merkatuan saltzeko. Baziren toki batzuk astoak lotuta uzteko, eta handik merkaturaino buru gainean eramaten zituzten salgai guztiak. Ehun bat metroko distantzia zegoen (gzt.).

Herrira saltzera jaisten ziren emakume batzuek astoa ekartzen zuten, alde bakoitzean saski bat jarrita, eta, nekatzen zirenean, bi saskien erdian esertzen ziren, astoaren gainean. Baina ibilbidearen zatirik handiena oinez egiten zuten, astoari tiraka eta zama gainean (gzt.).

Oiartzungo baserrietatik emakume asko etortzen ziren esnea saltzera. Eta Hondarribiko emakume asko ere bai, barazkiak saltzera. Oraintsuago topoz etortzen ziren. Baina lehen, oinez edo astoz, eta oiloak bizirik ekartzen zituzten, saltzeko. Gogoan dut gure amak oilaskoak edo untxiak ekartzen zituela baserritik; inguruko taberna batean enkargatzen zizkioten, eta trukean gosaltzera gonbidatzen gintuzten (gzt.).

Adierazi dugunez, desarrollismo industrialaren garaian herriko zenbait lantegik beren ekonomatuak ireki zituzten, lantegiek berek sortu eta kudeatutako dendak. Herrian, enpresa hauek izan zuten ekonomatua, besteak beste: Luzuriaga, La Papelera Española eta RENFE. Victorio Luzuriaga galdategiarena 1970ean eraiki zuten, eta Cooperativa de consumo Molinao izena jarri zioten; Vicente Elizegi

kalean zegoen. La Papelera Española enpresaren kooperatiba Nafarroa hiribidean instalatu zuten¹⁷⁹.

Ekonomatuek ondorio onak eta txarrak izan zituzten Errenteriako biztanleentzat. Alde batetik, enpresa ekonomatudunetako langileek era guztietako kalitatezko produktuak merke eskura zitzaketen, eta ekonomatuetan, gainera, lanpostu berriak sortu ziren, eta emakumeek presentzia handia izan zuten postu horietan, batik bat dendari gisa. Honela kontatu digute emakume batzuek ekonomatuetan izandako esperientzia:

Langile kopuru jakin bat zeukaten enpresek nahitaez eduki behar zuten ekonomatua. Produktuak merkeagoak ziren, eta kalitatezko generoa zeukaten. Enpresako langileek bakarrik eros zezaketen bertan. Produktuak dendetan baino merkeagoak ziren (gazt.).

Ekonomatuetan, langileek merke eros zezaketen ikatza. Zenbait kilo oso merke eros zitzaketen (gazt.).

Nik 12 urtez lan egin nuen Luzuriagaren ekonomatuan. Emakume askok egiten zuten lan bertan dendari gisa (gazt.).

Guretzat harrigarria zen enpresako langile izanda zenbat gauza eros genitzakeen ekonomatuetan. Elikagaiak, ehun-gaiak, etxeko gauzak... Jendeak negozio asko egiten zituen ekonomatuan. Txartelak uzten zizkioten elkarri, erosketak bertan egin ahal izateko. Gogoan dut Luzuriagaren ekonomatuan jarri zutela salgai, lehen aldiz, azpiko arropa beltza, enpresan lan egiten zuten emakumeek eros zezaten (gazt.).

Ekonomatuetan emakume askok lan egiten zuten. Saltzaile gehienak emakumeak ziren, baina kutxan eta bulegoetan ere aritu ziren (gazt.).

Beste alde batetik, baina, ekonomatuen agerpenak eragina izan zuen bai fabriketako langileen lan-baldintzetan, bai beste negozio batzuetan: soldatak igo ordeztu, produktuak merke eskaintzen zituzten, eta enpresetako denda horien garapenak berekin ekarri zuen, 1970eko hamarkadaren hasieran, herriko saltoki txikiak pixkana-pixkana desagertuz joatea. Honela kontatu digute:

Paper-fabrikaren ekonomatua 1959an ireki zuten. Langileei soldata ez igotzeko eratu zuten ekonomatu hori (gazt.).

Ekonomatuak enpresek langileentzat sortutako saltokiak izan ziren, eta denetik saltzen zuten: orratzak, guraizeak, elikagaiak... Supermerkatu

¹⁷⁹ LACUNZA, Juan Miguel: "La empresa Victorio Luzuriaga...", *op. cit.* 30. or.

handien aitzindari izan ziren. Oraingo saltoki handietako askok (Eroski, BM...) enpresa-ekonomatua izan zuten jatorri. Hala ere, nik beti nahiago izan dut auzoko dendetan erosi. Ekonomatuak eta merkataritzako guneak ireki aurretik mundu guztiak erosten zuen herriko dendetan, baina gero, ekonomatuen erruagatik, denda horiek itxi egin behar izan zituzten (gazt.).

Guk denda 1970 inguru itxi genuen. Hori gertatu zen kooperatibak, “economatos” deitutakoak, hasi ziren garaian. Kooperatibagatik itxi genuen denda. Frankok esan zuen langileei laguntzeko kooperatibak jarri behar zituztela 1.000 langile baino gehiago lan egiten zuten fabriketan. Orduan hasi zen Luzuriaga, Papelera eta horiek denak kooperatibak jartzen. Kooperatibak zirenez, beraiek ez zuten etekinik atera behar, orduan jartzen zituzten produktuak fabriketako prezioan. Diru pixka bat sobratzen bazen euren obligazioa zen bertan, fabriketan, inbertitzea. Olio, adibidez, 8 pezeta balio zuen dendan eta kooperatiban, 6 peseta, eta horrela ezin genuen konpetentzia egin. Saiatu ginen supermerkatu moduan jartzea denda, kongelatuak jartzen eta abar baina ezinezkoa izan zen. Janari denda askori kalte egin zion kooperatibarena. Janari denda txikiak desagertzen joan ziren. Egun apenas geratzen dira auzoko denda txikiak hemen herrian.

Emakume enpresariak

Dagoeneko aipatu dugu bazirela negozioak gobernatu zituzten emakumeak, baita negozioak sortu eta zuzendu zituzten emakume “ekintzaileak” ere. Horiez gainera, enpresari batzuk ere izan ziren, hitz horren esanahia oso-osorik hartuta. Ez da erraza haien ibilbidea ezagutzea, izan ere, sozietate komertzialen izenak aldatuz joan ziren denboran barrena, edo hildako senarrarekin lotura zuten, Loinazen alargunaren kasuan gertatu zen moduan. Udal-aldizkarietako edo industria eta merkataritzako urtekarietako iragarkietan agertzen diren sozietate-izen batzuen kasuan, hala nola Viuda de Bengoetxea garraio-enpresarenean, Viuda e hijos de José León Uranga makineria-enpresarenean eta Viuda de Valverde inprenta eta litografia-enpresarenean, elkarrizketatuek ez dute oroitzen enpresaren kudeaketa emakume baten esku ote zegoen –Cesárea Garbunoren kasuan ez bezala–.

Beste kasu batzuetan, jabeak, izena eta langile taldearen osaera kontuan hartuta gizonekin oso lotuta zeuden enpresa batzuek emakume bat zuten akzio-dunen artean. Horixe izan zen Luzuriaga galdategiaren kasua, artikulu batean irakur dezakegunez: 1937an, Victorio Luzuriaga, S.L. sozietate-izena sortu zuten,

Victorio aitaren eta Francisco eta Carmen seme-alaben ekarpenekin eratua¹⁸⁰. Eta, antza denez, Carmenek bezalaxe, beste emakume batzuek ere familia-negozioetan inbertitzen zuten, edo partaidetza zuten, nahiz eta emakume gehienek ez duten haien presentzia edo enpresa-jardunari buruzko berririk, edo ez duten oso ondo gogoratzen.

Aitzitik, gogoan dute Garbiñe Jauregi Abarrateguik jarri zuela martxan Errenteriako hiri-autobusaren negozioa. Senarra hil egin zitzaion, eta, bost edo sei seme-alaba zaintzeaz gain, negozioa aurrera ateratzeaz arduratu zen, eta gaur egun oraindik alabarekin batera lan egiten du bulegoan, laurogei urte baino gehiago izanda ere. Negozioa abiarazi zuenean apenas bazen errepiderik, eta zeuden gutxiak oso egoera txarrean zeuden. Galtzaraborda urbanizatu gabe zegoen, eta autobusak harri-koskorren artetik igaro behar zuen. Elkarrizketatutako emakume batzuen hitzetan, “bide-urratzailea izan zen, eta autobusaren negozioak herriko hirigintza sustatu zuen” (gazt.).

Bi emakume, Miren Gezala eta Isabel Albisu, akademia garrantzitsu baten buru izan ziren, eta Errenteriako emakume askok hainbat ogibide eta lan betetzeko formakuntza jaso zuten bertan. Bi emakume horiek eginkizun garrantzitsua bete zuten herriarentzat, bai prestakuntzaren arloan, bai ekonomiaren arloan.

Garbiñe, Miren eta Isabel ez ezik, beste izen batzuk ere aipatu dituzte noizbehinka elkarrizketetan, baina zaila da zenbait emakume enpresari eta merkatariren nondik norakoa eta lana zehaztea. Gizon enpresarien alargun, alaba edo arreba ziren, familiako negozio txikien oinordeko, sustatzaile edo sortzaile, eta haien izenak negozio horiei lotuta ageri ez baziren ere, funtsezko eginkizuna bete zuten herriaren egiturarako XX. mendean barrena.

Orratz arteko lanbideak

Errenteria industrialeko emakumeek askotariko lanbideak izan zituzten, oso desberdinak. Haietako batzuen kasuan, ez zen prestakuntza espezializaturik behar, baina beste batzuen kasuan, berriz, emakumeek ikasi egin behar izaten zuten lanbidea, tailerretan edo eskarmentu handiko emakumeen etxetan. Han bilduta lan egiten zuten, aprendiz gisa lehenengo, eta enkargupeko langile gisa gero, edo norbere konturako langile gisa, etxean. Prozesu hori oso ohikoa zen orratzaren gremioan: brodatzeko tailerretan edo jostundegietan.

¹⁸⁰ LACUNZA, Juan Miguel: “La empresa Victorio Luzuriaga...”, *op. cit.*, 27. or.

1920ko hamarkadaren lehen urteetan, Santsoenea kalean bazen jostunen tailer bat, eta Mikaelak eta Florentinak josten irakasten zieten ikastun gazteei. 1921eko erroldaren arabera, Joxepa Antoni Aranberri “Xenpelar” bertsolaria emakume haiekin bizi izan zen, eta ohikoa zen tailer hartan bertsoak abestea.

Singer makinen ikastaroa. 1930 inguruan. (Argazkia: Dorotea Ayerbe).
V. Argazki erakusketaren “Errenteriako seme-alabak: Errenterian bizi (1918-1983)” katalogoa.

Lanbide hori oso arrunta izan zen leku askotako emakumeen artean, baina Errenterian indar handia izan zuen, herrian bertan oihal-fabrika ugari zeudelako, eta inguruan beste enpresa eta salmentagune batzuk. Hortaz, ohiko lanbidea izan zen, eta hainbat modutan egon zen lotuta Errenteriako industriekin eta bizitza ekonomikoarekin. Honela oroitzen dute emakume batzuek:

Nik 4 ordu lan egiten nituen goizez, eta beste 4 arratsaldez, eta gero josi egiten nuen. Jostun askok irakasten zuten josten. Josten eta brodatzen. Hilerriaren ondoko etxe txiki batean, Maria andreak brodatzen irakasten zigun. Bere kontuz aritzen zen irakasten, diru kopuru baten truke, eta neska asko samar Clavel jostundegira joaten ziren –Biteri kalean kokatua–. Emakume asko joaten ziren hara, galtzak egiten ikastera. Askok oihalak etxera eramane, eta bertan egiten zituzten galtzak jostundegientzat. Sas-

treak berak ematen zuen tela ebakita, eta gero emakumeei ematen zien galtzak eta beste gauza batzuk egiteko, haurrentzako gauzak. Eta gaur egun ere jarraitzen dute hori egiten; adibidez, abaraska-puntuz egindako soinekoak etxean egiten dituzte jostundegientzat (gazt.).

Nire amona jostuna izan zen. Nire amaren ama. Tailerra izan zuen eta emakume mordoxka joaten ziren berarengana. Jostundegia zeukan “Agustina Iriarte” zen. Neskak joaten ziren hara ikastera. Haiek tela eramaten zuten eta nire amak irakatsi. Monitorea bezala. Amonak, eta amak eta izebak soineko asko egin zizkiguten. Nire izeba, gainera, izan zen fabrika handiaren marrazkilaria.

Guk barruko arropari elastikoa egiten genion. Eta eskuz egiten genituen elastiko hori eta jertseak. Puntua egiten nuen. Eta bost seme alaba izan eta denbora ateratzen genuen halakoak egiteko.

Herrian jostun onak zeuden. Liho-fabrikan oso brodatzaile onak zituzten, eta haiek beren kontu ere aritzen ziren, etxean, eta batzuek brodatzeko eta josteko makinak zeuzkaten. Garai hartarako gauza handia zen hori (gazt.).

Nire ahizparen koinatak ezkontzeko soinekoa egin zidan, Miren Aizpurua. Jostuna zen. Nik josten ikasi nuen pixka bat. Josten ikastea oso inportantea zen eta joan nintzen Joaki Tamallorengana; jostuna zen eta irakatsi zidan. 14 urterekin joan nintzen. Oso ondo etorri zait hori jakitea. Garai hartan emakume batek jakin behar zuen josten. Gure ama oso abila eta bizkorra zen josten eta bordaduak egiten.

Emakume batek kontatu digu bere amak parpailak egiten zituela saltzeko: “Horregatik diet mania ehoziriei, txikitan haien soinua entzuten bainuen etengabe, lokartzean eta esnatu orduko, eta egun osoan ez bainuen ama ikusten” (gazt.).

Enplegu bat baino gehiago edukitzea oso arrunta zen, eta emakume askok soldata gehigarri bat lortzen zuten, fabriketako lanorduekin bateratzen zituzten jarduerak eginez:

Fabriketan lan egiten zuten guztiek, batik bat orratzaren gremiokoek, etxean ere lan egiten zuten. Lan eta lan aritzen ginen; horixe zen gure bizitza (gazt.).

Emakumeetako batek Esmalteria lantegian lan egin zuen, eta gogoan du 13 urterekin hasi zela brodatzen. Adin horrekin ikasi zuen, Pasaian, baina 15 edo 16 urte zituela kanporako brodatzen hasi zen. Fabrikan lan egin ostean, arratsalde,

brodatu egiten zuen. Ahizpak lan asko ekartzen zion etxetik, izan ere, “gaur egun dena egina erosten dugu, baina orduan ez, orduan egin egiten genuen: mahai-zapiak, maindireak...” (gazt.). Horregatik zuten hainbeste lan brodatzaileek eta jostunek. Honela azaldu digu emakume batek:

Etxeetako tailerrak oso garrantzitsuak izan dira. Jostundegiak, esaterako. Lehen, ez zen dendetan saltzen. Hainbat tailer zeuden: puntuzko jakena... Dena etxean ehuntzen zen, ehungailu handi batzuekin. Jendeak nahi zuena eskatzen zion ehuleari, eta hark enkarguak betetzen zituen. Jakak nahierara egin zitezkeen: motzak, luzeak, botoidunak, botoirik gabeak, mendeldunak... Herritarrek bazekiten nor ziren ehuleak, josleak eta brodatzaileak, eta zuzenean haiengana jotzen zuten, enkarguak egi-tera. Haientzat lan egiten zuten, esaterako jostunek. Batzuetan, norberak erosten zituen oihala edo artilezko matazak, eta beste batzuetan, berriz, haiek edukitzen zituzten. Gure kalean bazen bat; Mertxe zuen izena (gazt.).

Etxean norbere kontura aritzen ziren jostun oso onak zeuden Erreterian, eta enkargu bidez ere lan egiten zuten. Haietako batek, María Antonia Botellok, emaztegaiantzako soinekoak egiten zituen, eta haren lanak kanpoko jendea ere erakarri zuen. Hari esker, orratzaren gremioaren izen ona areagotu egin zen.

Lehen ezkontzeko soinekoak ezkuz eta neurrira egiten zituzten herriko jostunek, emakumeek, jakina. Sastre ederrak zeuden ere Erreterian. ‘Las Martijas’, hiru anai-arreba ziren, bat zen sastre eta besteak jostunak. Soinekoa, abrigoa... dena preparatzen zigun jostun batek. Hemen izango ziren pila bat jostun oso onak eta egiten zituzten zure neurrira. Puxelonak, adibidez, bikain josten zuen. Madrilgo jendeak eramaten zituen hemen egindako abrigoak. Hemen oso ondo josten zen. Erreteria oso famatua zen horregatik ere. Mugan zegoen Frantzia eta modeluak eta patroiak, aldizkariak ekartzen ziren Frantziatik. Modeluak hortikan jasotzen ziren.

Garai hartako gizartearen kontsumo-ohiturek ez zuten zerikusirik egungo kontsumo neurrigabearekin, eta testuinguru horretan kokatu behar ditugu emakume batzuek eskaintzen zituzten zerbitzuetako asko. Familiak unean uneko kontsumo-ahalmenera mugatzen zituzten gastuak, eta aurrezte eta ondasunak aprobetxatzea eta berrerabiltzea izaten zuten kontsumorako logika. Hori dela eta, tailerrek eta norbere kontura lan egiten zuten norbanakoek ez zituzten produktu berriak bakarrik ekoizten; haien zerbitzuak beharrezkoak ziren, halaber, erabilera-aren ondorioz hondatutako ondasunak konpontzeko eta eguneratzeko, gaur egun irauten dutena baino gehiago iraun zezaten. Emakumeek oroitzen duten konponketa-lan horietako bat galtzerdiena da:

Oso ohikoa zen. Egun, galtzerdia apurtuz gero, zakarrontzira botatzen dugu; lehen, ordea, galtzerdiaren punturen bat askatuz gero, jaso egiten zen. Ontzi bat zeukaten, hodi antzeko bat; batzuek edalontzi batekin egiten zuten, eta orratz bat zeukaten galtzerdiei puntua jasotzeko. Galtzerdiari eutsi, eta berregiten joaten ziren. Edozein saltoki edo ataritan egoten ziren. Edozein dendatan gunee bat uzten zuten leihoko ondoan lan horretarako (gazt.).

Nire ahizpak jasotzen zituzten galtzerdiei puntuak. Pakeako denda alokatu genuen lekuan zegoen nire ahizpak puntuak jasotzen. Gero izebak denda zeukan eta han nire ahizparentzako enkarguak ere jasotzen ziren. Medietan karrerak egiten zirenean konpondu egiten ziren. Motor txiki bat zeukan eta horrekin konpontzen zituen puntuak banaka.

Saltokietan, ile-apaindegietan eta beste toki batzuetan gunee bat uzten zuten, galtzerdiei puntuak jasotzen zizkietenek lan egin zezaten. Galtzerdia edalontzi batean ipintzen zuten, eta galtzerdia berregiten zuten. 'Galtzerdienak' esaten genien (gazt.).

Normalean, mertzerietan egoten ziren, baina oliba-dendan eta altzari-denda batean ere aritzen ziren galtzerdiei puntuak jasotzen (gazt.).

Ostalariak, zerbitzariak eta sukaldariak

Errenteriako zenbait emakumek kontatu digutenez, garai batean emakumeek ezin zuten tabernetan sartu:

Tabernetara ez giñen sartu. Mutilak bai sartzen ziren. Hor taberna pila bat zegoen, baina neskak ez giñen sartzen. Gaizki ikusita zegoen. Sagardotegia zegoen eta hor ere bakarrik mutilak sartzen ziren.

Nolanahi ere, emakumeek presentzia izan dute tabernetan eta oro har ostalaritzaren gremioan, erabiltzaile gisa eta, batik bat, langile gisa, jatetxea edo taberna gobernatzen eta zerbitzari nahiz sukaldari gisa jarduten:

Nire amak oso ondo kozinatzen zuen: karakolak, menestra, kroketak... denetarik egiten zuen. Taberna batean egon zen lanean. 'En Casa Mateo', gaztetan han egin zuen lan. Hori jatetxe oso ona zen eta berak han ikasi zuen sukaldatzen.

Ezagutzen dut bizitza osoan zerbitzari gisa lan egin zuen herriko emakume bat. Bost urtez aritu zen alde zaharrean. Ezkondu, eta lana utzi zuen, baina alabak handitzean berriz hasi zen lanean, beste jatetxe batean, eta han igaro zituen 35 urte baino gehiago, erretiroa hartu arte (gazt.).

Hemen, herrian, bada oso taberna ezagun bat, eta emakumeen hiru belaunaldi aritu dira dagoeneko hura gobernatzen. Lekuzarra dauka izena. Emakume horiek senarrak zeuzkaten, baina enpresatik kanpo zeuden. Emakumeak arduratu ziren negozioaz: Mikela amona –Galdakaotik etorria–, Miren ama eta Arantza Miner (gazt.).

Ugazabandreak

Etixerako diru-sarrera gehiago lortzeko estrategietako bat etorkin ugariri bizitokia ematea izan zen: apopiloak edukitzea.

Herriko familia askok diru truke eskaintzen zizkieten aterpea, janaria eta arropagarbiketa langileei, baita haien familiei ere. Funtsean, emakumeak arduratzen ziren lan horretaz, apopiloak etxean hartuta familiaren ekonomia hobetzeko sarre-
rak lortzearren. Ugazabandreak ziren.

Emakumeek apopilotzaren fenomenoak 1950eko eta 1960ko hamarkadetan kokatzen badute ere, ugazabandreen figurak toki nabarmena dauka oraindik Errenteriako oroimenean, eta gauza jakina da ibilbide luzea duela. Nahiz eta ez dagoen ia inongo datu estatistikorik horri buruz, eta pertsona askok herrian horrelakorik izan ez zela uste duten arren –horixe esan ziguten batzuek–, elkarrizketatutako emakumeetako askok baieztatu digute ezagutzen dituztela hurbileko zenbait pertsona ugazabandre gisa aritu zirenak edo apopiloak eduki zituztenak¹⁸¹. Apopilotzan jardun zuten emakume haien alabek zein bilobek aitortzen dute ugazabandre haien eginkizuna garrantzitsua izan zela eta eragina izan zuela, bai euren familien mantenuan, bai herriko biztanleriaren garapenean eta antolamenduan¹⁸². Merezi du gogora ekartzea zailtasun urbanistiko handiak zeudela eta ez zegoela nahikoa etxebizitza herrira etorri eta bertako industrian lan egin nahi zuten etorkin-samaldei aterpea eskaintzeko. Hortaz, ugazabandreen jarduera oso garrantzitsua zen:

¹⁸¹ Erroldak eta erroldatze-aktak aztertuta, egoitza partekatuari eta apopilotzari buruzko informazio zehatza lor genezake. Beste udalerrri batzuetan egin dituzte horrelako azterlanak, baina Errenterian ez.

¹⁸² Araceli Erdoziak Altsasuri buruz egindako lanaren (2006) xedea da desarrollismoaren ideia ekonomiatik harago aztertzea, eta ekonomia, berriz, ordaindutako lanetik harago. Modu horretan eremu publiko eta pribatuaren arteko bereizketa tradizionalak ezabatu, eta udalerrri batean denboran barrena izandako eraldaketei errepara diezaieke. Horretarako, hazkunde industrialari lotutako funtsezko alderdi sozial eta ekonomikotzat nabarmentzen ditu –eta aztertzen ditu– ostatu-ematea eta apopilotza.

Etxebizitza zuenak gelak alokatzen zituen, eta apopilo pila bat hartzen zuen, edo sukaldea erabiltzeko eskubidearekin. Nire amagatik dakit hori, gela bat alokatuta baitzeukan. Beste gela batean bi ohe zeuzkan, eta 4 apopilo. Eta gu 5 ginen, baina 4 han bizi ginen. (...) 60ko hamarkadan denek egiten zuten hori. Arraroa zen etxean inor ez edukitzea... guztiek zuten bat edo beste, guztiek (gazt.).

Anaiarekin etorri nintzen, industrian lan egitera, eta apopilo egon nintzen familia baten etxean. Ugazabandre batekin. Kanpotik iristen ginenek etxebizitzak behar genituen; horregatik eraiki zuten hainbeste garai hartan (gazt.).

Nahiko ohikoa zen Estatuko bazter guztietatik iritsi berri ziren pertsona haiek gelak alokatzen zituzten familiekin bizitzea. Askotan aldi baterako irtenbidetzat hartzen zuten, eta finkatu arte egoten ziren bertan, etxebizitza propioa lortu arte, alokairuan, besterik ezean:

Mutil ezkongabe asko etortzen ziren, eta ez zegoen orain bezainbeste etxe. Eta (beste familia batzuen) etxebizitzetara joan behar zuten, eta jendeak dirukopuru bat kobratzen zien, eta han bizitzen ziren. Baina ikaragarritzko gogoa izaten zuten etxea haientzat bakarrik izateko, bai horixe! (gazt.).

Kanpotarrak etorri zirenean, etxeetan sartu ziren apopilo moduan. “Con derecho a cocina”. Pixka bat dirua aurreztu arte eta etxea erosi arte ba holan ibiltzen ziren.

Ordaintzen zituzten kuotekin, apopiloek etxebizitzaren beraren gastuak ordaintzen laguntzen zieten sarri familiei. Haiei esker, familiek hipotekak ordain zitzaketen, apopiloek zenbait urte igarotzen baitzituzten etxe berean. Horrez gainera, ugazabandre gisa aritzen ziren emakumeek beste bitarteko batzuk ere esku-ratzen zituzten apopiloen bitartez, trukeari esker:

Nire herritik etorri nintzen, Salamancatik, eta etxe batean lan egitera etorri nintzen. Gero, ezkondu, eta Trintxerpera joan nintzen bizitzera. Marinelak nituen; askaria eman, arropa garbitu eta jaten ematen nien. Eta gero Errenteriarra etorri nintzen, eta itsasoko bi apopilo izan nituen (...). Nik soldata ateratzen nuen, eta gainera arraina ekartzen zidaten, 15 egunetik behin (gazt.).

Ildo horretan, familiaren ekonomia aurrera ateratzen laguntzeaz gain, apopiloek era askotako zerbitzuak eta zaintzak ematen zizkieten familiei, baita familiek apopiloei ere. Gerraosteko urtetan “itsas jendea” apopilotzat eduki zuen ugazabandre baten adibidea argia da, oso; izan ere, apopiloek itsasora alde egiten zutenean:

Errazionamendu-liburuxkak etxean uzten zituzten. Honelako ogitarte-koak genituen (eskuaz ogitartekoak handiak zirela adierazteko keinua egin du), eta erditik ebaki, eta koxkorra gordetzen nuen, amonak ez baitzidan uzten hainbeste ogi erakusten; izan ere, apopiloen liburuxkarekin hartzen genuen ogia... (gazt.).

Apopiloen eta ugazabandreen harremanak truke ekonomiko hutsetik harago joaten ziren, eta adiskidetasuna sortzen zen haien artean. Bereziki ezkongabeak baziren, “familian integratzen ziren”; edo, batzuetan, gizonezko apopiloak etxeko neskekin ezkontzen ziren. Emakumeek kontatu digute zenbaitetan aitakidetasun-harremanak sortzen zirela: apopiloen seme-alabak ugazabandreen semebitxi edo alababitxi izaten ziren, edo apopiloek besoetan hartzen zituzten ugazabandreen haurrak.

Elkarrizketatutako batzuek adierazi dutenez, bizikidetza hori garai hark oso berezkoa zuen dinamika baten baitan kokatzen zen, herritarrek beren arteko harremanetan zuten konfiantzak definitutako dinamika baten baitan, hain zuzen ere:

Lehen, harreman estuagoak izaten genituen, baita lanean ere. Ugazabandreek oso harreman estua izaten zuten apopiloekin. Sukaldea eta mahaia partekatzen zituzten haiekin. Familia-giroan bizi ziren (gazt.).

Apopiloek egonaldi luzeak egiten bazituzten, ohikoa zen familia osatzea eta seme-alabaren bat ugazabandrearen etxean jaiotzea. Emakume batek gogoan du bizpahiru haur jaio zirela, gutxienez, ahizparen etxean, apopilo bat eta haren familia bertan bizi izan ziren denboran. Horrelako kasu askotan, egoiliarren arteko lotura aldatu egiten zen, hau da, apopilotza izateari utzi eta egoitza partekatua ezartzen zen, zenbait familia espazio berean bizitzen hasten baitziren. Hortaz, familiak geletako bat alokatzen zuen, eta sukaldea erabiltzeko eskubidea zuen. Oroitzen dute askotan hiruzpalau emakume aritzen zirela aldi berean janaria prestatzen sukalde bakar batean, eta koordinazio handia behar zuten horretarako, espazio txikiak ziren eta.

Beste hainbat praktika ekonomikoren antzera, apopilotza –eta egoitza partekatua– desagertuz joan ziren, XX. mendeak aurrera egin ahala eta jarduera industrialak erakarrita herrira etengabe iristen ziren langile-familiantzako auzune berriak eraiki ahala.

Garbitzaileak

1944ko *Rentería* aldizkariko artikulua batean jasota dagoen moduan, 1939. urtea baino lehen Errenteriak lau garbitoki zituen, baina data horretatik aurrera horietako bi eraitsi egin zituzten, industriarako espazioa zabaltzeko egin zituzten obra publiko batzuen ondorioz:

Quando los vecinos de esta industriosa villa sumaban unos dos tercios menos que en la actualidad, había, que nosotros sepamos, cuatro lavaderos públicos. Dos de ellos, amplios y hermosos, por cierto, desaparecieron; el uno, por exigencias de las obras que se llevan a cabo para encauzamiento del río Oyarzun y el otro, en beneficio social, para ampliación de pabellones de una renombrada y hoy floreciente industria¹⁸³.

Elkarrizketatu ditugun emakumeek bi garbitoki gogoratzen dituzte: bata, topoaren geltokiaren ingurukoa, eta bestea, Santa Klara kalekoa, 1943an eraitsi zutena, Udal Artxiboko obra publikoen espedienteetan jasotakoaren arabera¹⁸⁴.

Antzina, 1911. urteaz geroztik, beste bat ere izan zen, “garbitoki zaharra”, Pekinerako Bidea kalearen inguruan (gero María de Lezo kalea izango zena), eta 30eko hamarkadan, gutxi gorabehera, Mugako Geltokiaren hiribidearen inguruan kokatutako “garbitoki berriak” ordeztu zuen¹⁸⁵. Emakumeak garbitokietara joaten ziren arropa garbitzera, eta etxeak jantziak ez ezik, beste pertsona batzuenak ere garbitzen zituzten.

1930eko hamarkadako “garbitoki berriak” akats batzuk izan zituen. Garai hartako erreportaje batean, elkarrizketa egin zieten emakume garbitzaileetako

Garbitokiak. (Iturria: *Rentería* aldizkaria, 1930).

¹⁸³ *Rentería* aldizkaria, 51. zk., 1944. Ikusi 6. eranskina, garbitokiei buruzko dokumentazioa duena.

¹⁸⁴ 10. liburua, 12. esp., Errenteriako Udal Artxiboa.

¹⁸⁵ *Rentería* aldizkaria, 13. zk., 1930.

batzuei, eta, leihateek kristalik ez edukitzez kexatzeaz gain, honako hau ere adierazi zuten:

El pasillo viene a ser demasiado estrecho, y, dada su falta de inclinación, el agua derramada se estanca en él. Las pilas son también excesivamente pequeñas; la estancia en este lugar resulta desagradable por el frío, y, se encuentra muy alejado del pueblo. Lo único bueno que encuentro es el dispositivo de los grifos¹⁸⁶.

Elkarrizketatu baten hitzetan, garbitzaileena “zen lanik gogorrena. Lehen, xaboi-tutako arropa bustia eramán, eta mendian zabaltzen zuten... lan gogorra zen” (gazt.). Eta beste batzuek honela kontatu digute:

Gure amak zenbait familiari garbitzen zien arropa, baina ez dakit garbitokira joaten zen edo ordurako bazen urik etxean eta bertan egiten zuen. Arropa-garbitzailea izan zen. Gaztetan, beste pertsona batzuen arropa garbitzen zuen, fabrika batean lan egiten hasi zen arte (gazt.).

Arropa labaderoan garbitzen zen. Lehengusua zen baina neskame bezela etorri zen gure etxera eta harek garbitzen zuen arropa. Dana eskuz garbitzen zen labaderoan.

Gure amak bizitza osoan... Zenbat lan egin zuen! Lan-jantziak garbitzen zituen, fabriketan ez baitzegoen garbigailurik, eta gero, gauez, torlojuak bezala biltzen zituen (bihurritu egiten zituen), koipea kentzeko eta garbi uzteko... Ikaragarria zen! Ez dakit nola egiten zuten! (gazt.).

Arropa etxean garbitzen genuen baina Santa Klara kalea jeitsi eta hor fabrika alboan labadero ederra zegoen eta topo alboan ere bai. Etxetik arropa hartu eta hara joaten ginen amarekin. Balde handian eramaten genuen arropa. Arropa lehorrean eramaten genuen. Eta han eramán eta banaka, banaka arropa guztia eskuz garbitzen zen. Bazegoen leku handi bat mantak eta garbitzeko. Lehenbizi arropa buzten zen eta gero harri batekin igurtzi Tximbo jaboiarekin eman eta eman, gero ura garbiarekin jaboia kendu. Eta bukaeran inguruko zelaian zabaltzen zen. Zelako usain ona, belar usaina hartzen zuen arropak! Eta sabanak txuri-txuriak geratzen ziren.

Beste emakume batek kontatutakoaren arabera, hirugarren garbitoki bat ere bazen:

Ondartxotik emakume asko joaten ziren arropa-garbitokietara. Saskiak arropaz beteta eramaten zituzten. 40ko eta 50eko hamarkaden inguruan,

¹⁸⁶ *Ibidem.*

emakumeek garbitokietara joateari utzi zioten. Gure ama berrogeita hamarreko hamarkadaren hasieran hasi zen etxean garbitzen. Hasieran, etxean ere eskuz garbitzen zen, harraska handietan, egurrezko oholarekin, garbigailuak agertu ziren arte. Eta hasierako garbigailuak egurrezkoak ziren; torlojuak askatu behar ziren tapa kendu eta arropa sartzeko. Eta gero garbigailu helizeduna iritsi zen (gazt.).

Aipatu digutenez, leku haietan emakumeak eta haurrak bakarrik egoten ziren; gizonak, bakar bat ere ez. Beste hainbat lanetan gertatu zen moduan, eta aurreko adierazpenean irakur dezakegunez, garbitzeko makina elektrikoak hedatzen hasi zirenean arropa-garbitzaileen jarduera amaitu, eta garbitokiak erabiltzeko ohitura galdu zen. Egia esanda, elkarrizketetan emakumeetako askok ez zituzten oroitzen garbitokiak, edo ez zekiten non zeuden kokatuta. Baina teknologia berriek ekarri zuten aldaketa oroimenean gordeta dago, hala nola lan-jantziak ahalegin handiz garbitzen zituen emakume haren alabaren hitzetan:

Etxebizitza erosi genuenean, marmolezko garbigailu bat zuten, eta etxera sartuta, ama ikaragarri poztu zen! Zer zen? Turbina bat? Honela egiten zuen: klak, klak, klak! Hura poza! Amak nolabaiteko atsedena hartu zuen, lana errazten baitzion... bere neurrian, atsedena hartu zuen (gazt.).

Arropa etxean garbitzen genuen, xaboiarekin eta gero eguzkitan, zelaian zabalduta, jarri txuri geratzeko. Ez zegoen labadorarik, nire senarra, beste gizon batekin, labadora bat egin zuten Luzuriagatik plagiatu zuten labadora. Nire senarra Luzuriagan egiten zuen lana. Bakarrik tanborra eta kanpoko partea zeukan baina aurrerapena izan zen. Ur bero eta sosa kaustika bota eta garbitu eta aklaratu.

Herriko enpresetan bazen emakumeek betetzen zuten beste lan bat –eta gaur egun ere haiak betetzen dute, kasu gehienetan–: fabrikak eta era askotako establezimenduak garbitzen zituzten. Ez zen kasualitatea emakumeek horrelako jarduerak gauzatzea, “etxeoandreairen” lanaren hedapen moduko bat baitzen, etxeo lanak lan-arloan betetzea.

Nik lan asko egin nuen etxeetan, eta etxeetako batean Luzuriagan (galde-egian) sartu ninduten, eta, etxeetan lanean hastean, nirekin ekarritako 14 hilabeteko semea uzten nuen, arratsaldeko 6ak arte. Hura zaharrena zen, eta gero, bosgarrena izan nuenean, enpresetan lanean hasi nintzen: La Voz de España egunkarian, banketxe batean, eta Cadena Ser irrastian, eta beno, guztietan ibili naiz!... Helduentzako ikastolan ere aritu nintzen garbitzen, eta hori ere itxi zuten. Cadena Ser irrastian 11 urte egin nituen; banketxean, hogeitik gora, eta gero erretiroa hartu nuen, 65 urte nituela” (gazt.).

Zenbait elkarrizketatuk emakumeek egiten zuten beste lan baten berri eman digute: eraikinetako eskailerak garbitzen zituzten, bai etxe partikularretakoak, bai negozioetakoak. Kontatu digutenez, lan hori egiteko nolabaiteko teknika behar zuten, egurrezko eskailerak izanik hondarrez igurtzi behar baitzituzten lehenengo, eta argizaria eman behar baitzieten gero. Lan espezializatua zela esan dezakegu, ez lana egiteko behar zen jakintza edo abileziagatik, baizik eta emakume asko horretarako bakarrik kontratatzen zituztelako, izan arretazko garbiketa hori egiteko behar zen denboragatik, izan eraikinen eta haien gune komunak kudeaketa-motagatik.

Zenbaitetan, enpresen garbiketaren eta etxe-zerbitzuaren arteko muga desagertu egiten zen. Etxeko langileak zeuzkaten familia batzuk fabrika edo negozioen jabeak ziren, eta bulegoak edo enpresak garbitzeko ere kontratatzen zituzten langile haiek. Eta alderantzizko kasurik ere bazen, emakume batek kontatu digunez: berak enpresa batean lan egiten zuen, eta, ezkondu eta lana uztean, nagusiaren amaginarrebakidearen etxean lan egiten hasi zen.

Lan-merkatuan txertatutako etxeko lanaz gainera, emakumeek beren gain izan zuten beren etxeko lanen ardura. Elkarrizketatutako emakumeek aipatu dutenez, emakumeek beti lan egin dute asko, eta, harrotasun handiz oroitzen badute ere, onartzen dute ordaindutako lanetan zein etxeko lanetan aritu eta lanaldi bikoitzak edo hirukoitzak izateak aparteko akidura eragiten ziela, eta egoera hura oso gogorra zela azpimarratu dute, eta oso aitorten txikia jaso dutela egingdako lanagatik:

Askok fabriketan lan egiten zuten, baina, horrez gainera, emakumeek lan handia zeukaten etxean: janariak prestatzen zituzten, garbiketaz arduratzen ziren, erosketak egiten zituzten, adabakiak josten zituzten, arropa garbitzen zuten... Emakumeek lan asko egiten zuten (gazt.).

Gainera, txikitan, fabrikatik etxera iritsi, eta arropa garbitu behar izaten nien aitari eta anai-arrebei. Eta aita hil zenean, nik egiten nituen etxeko lan guztiak, ama gaixo zegoen eta (gazt.).

Garai hartan, emakumeek fabriketan lan egiten zuten, baina josten, brodatzen eta pasaratzen ere jakin behar zuten, eta etxeko lan guztiak egin behar zituzten. Anaiak edukiz gero, arropa eta janaria prestatu behar zenien. Etxeko esklaboa zinen (gazt.).

Nire amak egiten zuen lan baratzetan. Gero nire ama hil eta nire anaiak egiten zuten lan hori. Nik ezin nuen dana egin: josi, bazkaria prestatu, garbitu, erosketak egin... oso gogorra izan zen.

Nire amak etxean egiten zuen lan. 4 seme-alaba ginen. Ni zaharrena naiz. Baina gero, aita kartzelara eraman zuten (Ondarretara, lau urte pasa zituen han), gerra ostean, eta amak interina moduan egin zuen lan, neskame moduan, eta nik etxeko lanak egiten, 9-10 urtekin, eta gero 14 urtekin fabrika batera joan nintzen lanera. Horrela atera genuen aurrera bizimodua.

Lehen, gaur baino askoz nekezagoa eta astunagoa zen etxeko lanak egitea: garbitokian arropa garbitzea, merkatuan erosketak egitea eta haiek etxera eramatea, lurrak eskuz garbitzea, argizaria ematea... Gero berniza iritsi zen, eta errazago garbitzen zen (gazt.).

Zaintzaileak

Emakumeen ekarpenaren zati bat zaintzaren arloan gauzatu zen. Lan horrek askotariko jarduerak hartzen ditu barne, beste emakume batzuen seme-alabei bularra ematea eta haien etxeak garbitzea, besteak beste. Elkarrizketatu ditugun pertsonak kontatu digutenaren arabera, Errenteriako emakume asko Donostiara joan ziren “zerbitzatzera”. Baina Errenteriako familia dirudunen etxeetan ere lan egin zuten, bai mirabe gisa, bai orduka kontratatutako langile gisa:

Fabriketan lan egiten ez zutenak mirabe gisa joaten ziren Donostiako dirudunen etxeetara edo haurrak zaindu eta etxeko lanak egitera (gazt.).

Zortzi hilabeteko umea zaintzera joan nintzen. Nik 15 urte nituen baserri batera lan egitera joan nintzenean. Nahiko urrun zegoen baserri hura. Baserri hartan jende asko elkartu ginen. Eta herrian zehar, marmitakin esnea banatzera taberna batera ere joan nintzen. Joaten ginen arropa garbitzera errebara eta bueltan arropa balde batean hartuta. Bi aldiz bakarrik etorri nintzen Errenteriara nire gurasoen etxera, jai egunean, bakarrik.

20 urtekin etxe batera joan nintzen lanera. Neskame moduan. 20 urtekin baserrietik jeitsi nintzen kalera, etxe batera lan egitera. Etxeko lanak egiten nituen eta bi ordu libre neukan josten ikasteko.

Senar-emaztea bi hurrekin zeuden etxean. Otegi deitzen zioten gizonari. Nire lana zen, goizean etxeko garbitasuna egin, gero, batzutan, enkarguak egin, gero bazkaria prestatu eta hurrei bazkaria eman. Bazkaria eman eta gero dena jaso eta garbitu eta gero arratsaldean jostera

beheko bizitzan. Bi ordu egunero josten, gero atera kalera eta hurrekin buelta bat ematera joaten nintzen.

Nire beste ahizpa Laneran sartu zen. Eta ni 12 urtekin umeak zaintzen egon nintzen. Umea paseatzera eta enkarguak egitera. Lista bat ematen zidaten eta dirua eta joaten nintzen plazara enkarguak egitera. Dena apuntatuta eraman eta bueltak eman. Umea gutxi paseatzen nuen, gero etxeko lanak egiten nituen: eskailerak fregatu, xaboi hura eta lejia jarri eta zepiloakin sukaldea fregatu eta ondo garbitu.

Emakumeek gauzatzen zituzten zaintza-lan asko ordaindutako jarduera ekonomikoak ziren kasu askotan, baina ez beti. Batzuetan, modu altruistan egiten zituzten, eta indartu egiten ziren adiskideen, ahaideen edo auzokoen arteko loturak, eta elkartasuneko eta elkarrekikotasuneko harremanak saretzen zituzten, herritarren bizimodua errazteko.

Haurren zaintzarekin lotutako lanak ziren ordaindutako lan arruntenak. Elkarrizketatutako pertsonak, esaterako, inudeak aipatu dituzte, euren seme-alaben edoskitzaroan beste emakume batzuen seme-alabei ere bularra ematen zieten emakumeak. Esnerik ez zuten emakumeek behar izaten zituzten inudeen zerbitzuak, edo unean uneko modari jarraituta eginkizun hori beste emakume batzuen esku uztea erabakitzen zutenek, bitarteko ekonomikoen arabera, betiere:

Nire amak ez zeukan nahiko esnea emateko, ni jaio nintzenean eta beraren lagun batek gehiegi zeukan eta berak eman zidan. Manuela izena zuen. Garai hartan hori oso ohikoa zen.

Praktika hori XX. mendearen erdialdean desagertu zen; izan ere, amatasunari buruzko iritzia aldatzen ari zen, eta norberak bere seme-alabei bularra ematea sustatzen hasi ziren.

Beste familia batzuen seme-alabak zaintzea ere estrategia ekonomiko arrunta zen emakumeentzat. Neska gazteek ere estrategia hori erabiltzen zuten sarri, batik bat beste lan batzuekin bateragarria zelako edo garai zehatz batzuetan lan egin zezaketelako horretan, emakume batek adierazi digunez: “Asko, 14 urterekin, haurtzain ibiltzen ginen udan. Baina gu ere haurrak ginen!” (gzt.). Kontatu digutenez, kasu askotan 10, 12 edo 14 urte besterik ez zituztela hasten ziren horrelako lanetan.

Haurtzainek edo inudeek ez bezala, elkarrizketatutako taldeak “zaintzaile” izenez izendatutako emakumeek bizilagun, senide edo lagunak seme-alabak zaintzen

zituzten haiek fabrikan edo etxetik kanpoko beste espazio batzuetan lan egiten zuten bitartean:

Nire etxean zenbait haur zaintzen zituzten, auzokoen arteko elkartasun gisa. Gure amari kopuru bat ordaintzen zioten haurrak zaintzeagatik. Goizean goizetik zaintzen zituen, goizetan, eskolako urte guztietan. Amak gure etxean uzten zituen, lanera joaten zenean, eta han egoten ziren eskola hasi arte, goizeko 9:00ak arte. Ni eskolaz aldatu ninduten, amak zaintzen zituen haur haiekin joateko –anai-arrebak ziren–. Emakume askok zaintzen zituzten beste batzuen seme-alabak (gazt.).

Arratsaldez ere zaintzen zituzten haurrak. Familiek laneko eta eskolako ordu-tegiak nola bateratu, horren arabera luzaipena izaten zuen zaintzak. Bularreko haurrak ere zaintzen zituzten, eta zaintzaileak amaren lantokira hurbiltzen ziren, amak haurrari bularra eman ziezaion atsedendian. Hona hemen elkarrizketatutako emakume baten hitzak:

Garai batean fabrikatik irteten uzten zieten, 15 bat minutu, bularra emateko. (...) Nire izebak hiltegian lan egiten zuen, eta alaba hara hurbiltzen genion, bularra eman ziezaion, ez baitzeukan denborarik etxeraino etortzeko (gazt.).

Gogoan dut Pekinen lan egiten zuten emakumeek nire etxe azpira ekartzen zituztela haurrak. Hor uzten zituzten lanera joatean, eta gero jasotzen zituzten. Bularra ematera irteten ziren. Lantegian tarte bat uzten zieten haurrei bularra emateko, eta bularra eman behar ez zutenek enkar-guak egiten zituzten. Ordu erdi inguru zeukaten (gazt.).

Nahiz eta lan horrek ez zien beti diru-sarrerarik ematen zaintzaileen familiei, funtsezkoa zen, etxetik kanpo lan egiten zuten emakumeentzat bereziki, eta oro har gizarte osoarentzat. Izan ere, pertsona askok lan egiten zuen herriko fabrika, denda eta enpresetan, eta, haurtzaindegirik ezean, zerbitzu solidario horri esker eutsi ahal izan zion herriak martxa horri. Emakumeek oroitzen dutenez, haurtzaindegiak askoz geroago agertu ziren, eta gainera ez zeuden herritar ororen eskura; hortaz, familietako kideen zaintza, bereziki belaunaldi gazteena, ezinbesteko laguntza izan zen gizartearen egitura mantentzeko eta garapena bultzatzeko. Egia esanda, gaur egun ere, oso bestelako garaiak izanda, non badauzkagun haurtzaindegiak eta beste lan-dinamika batzuk nagusi diren, iraganean bizilagunen edo lagun-nen seme-alabak zaindu zituzten emakume haiek zaintza-lanetan jarraitzen dute, bilobak zainduz, emakume batek ondo azaldu duenez.

Eskulangintza eta beste manufaktura batzuk

Emakumeen beste zeregin bat, lanbideen erregistroetan eta erroldetan agertu ohi diren jardueren oso bestelakoa, “koltxoigile” zeritzenez egiten zutena zen. Javiera eta beste batzuk dituzte gogoan:

Zelaiguneetara joaten ziren udan, koltxoiak hurritz-makilaz astintzera, eta artilea harrotzen zuten, eta emakume asko koltxoiak egiten aritzen zen. Luisa koltxoigilea oso ezaguna zen, Santa Klara kalekoa (gazt.).

Ni 13 urtekin hasi nintzen fabrika batean. Sosak ateratzeko. Eta uda etortzen zenean, koltxoiak egiten. Bazegoen ohitura, urtero-urtero, koltxoiak egitekoa eta oporretan koltxoia egiten amari laguntzen. Makina batekin egiten genituen eta almohadak ere bai eta gero arropa garbitzen, buruan baldea jarri eta labaderora. Herrian bi edo hiru labadero zeuden garai hartan. Etxeko maindireak eta koltxoiak garbitzen eta egiten genituen uda garaian.

Lehen, artilea erosi eta makilaz jotzen zen, eta normalean gizonek egiten zuten hori, baina baita emakume batzuek ere. Behin koltxoiak eginda eta harrotuta, noizbehinka desegin egin behar ziren, eta orduan ikusten genituen koltxoigileak, makilaz eta eskuaz koltxoiak astintzen. Batzuek etxean egiten zuten, eta beste batzuek, kalean (gazt.).

Lehenengo, eguzkitan jartzen zen artile guztia. Gero, makilaz jotzen zen. 9 urte nituela, amak makilaz jotzen zuen artilea, eta guk eskuaz. Gero, pilatu egiten genuen, koltxoiaren zuloetatik, eta gero josi egin behar zen, orratz handi handi batzuk erabiliz (gazt.).

Beste ogibide batzuk ere bi espaziotan gauzatzen zituzten: tailer edo fabrikan eta emakumeen etxean. Saskigileak eta espartingileak, esaterako, batean zein bestean aritzen ziren, eta, neurri batean lanerako materiala ematen zien tailer baten mende egoten baziren ere, bezeroak zuzenean jartzen ziren haiekin harremanetan, piezaren bat eskatzeko:

Etxean ere egiten zituzten espartinak eta saskiak, eta gero beren

1962ko Oarso aldizkariko iragarkia.

kabuz saltzen zituzten, edo enpresa batentzat. Gaztañoko andre batek espartinak ekartzen zituen, saltzeko, eta espartin-fabrikak ere baziren topogeltokitik hurbil (gazt.).

Duela gutxi arte, Gaztañon bazen bat, eta, zuk tela eramanda, hark zola ipintzen zion, eta eskuz egiten zizkizun espartinak. Fabrika batean ere lan egiten zuten (gazt.).

Etxeberrietan ere bazegoen beste emakume espartingile bat. Horrelako ogibideetan aritzen zirenek izenean bertan zeramaten lanbidearen arrastoa, gainerako herritarrek gauzaten zuten jarduerari lotuta izendatzen baitzituzten. Lentzeria-egileen kasua da hori: “Lanbidearen arabera izendatzen ziren: lentzeria-egileak zeuden, lentzeria egiten zutenak. Tela eraman, eta lentzeria egiten zuten, dena eskuz” (gazt.). Algara artean oroitu dute nola hartzen zieten kopen neurria bularretakoak egiteko: eskuaz egiten zuten, ukitzeko gaitasun handia zuten.

Bitartekoak lortzeko beste jarduera batzuk

Mugaren hurbiltasuna eta industriaren nahiz garapen ekonomikoaren dinamismoa zirela eta, estraperloa nahiko jarduera lagungarria izan zen herrian garai batzuetan¹⁸⁷. Emakumeek oroitzen dutenaren arabera, bereziki gerraosteko urteetan ezagutu zuten, oso une latzetan. Hona hemen emakume baten kontakizuna:

11 urterekin ogi zuria ekartzen nuen. Ez zegoen ogirik, eta maletategietan ekartzen genuen. Errazionamenduaren garaia zen. Frantzian ogi ona zeukaten, eta ama joaten zen bila, eta hemen bezeroak zituen, pezeta batzuk irabazteko, eta ogia ekartzen zuen. Eta ama gaixotu egin zen, eta ni hasi nintzen horretan. Hendaiatik gizon batzuk etortzen ziren, bata grisak jantzita eta maletak eskuetan, eta horiek ekartzen ziguten ogia. Ogia jasotzeko gaur egungo topoaren atzetik joan behar genuen, paduratik, eta guardiak jarraika izaten genituen, bizikletaz, eta harrapatuz gero, ogia kendu eta Filori saltzen zioten, nazioarteko zubian, eta Filok guri saltzen zigun berriz (gazt.).

¹⁸⁷ Estraperloa errazionamendua ezarrita zuten artikuluen legez kanpoko merkataritza da; kontrabandoa, berriz, aduana-eskubideen mende dauden merkantziak mugatik pasatzea da. Iruni buruzko lan batean aztertu dutenez, emakumeen artean ondasunen legez kanpoko eta eskala txikiko merkataritzari esaten diote estraperlo, muga pasatzen zuten edo ez kontuan hartu gabe. Emakume asko aritu ziren jarduera horretan. Bestalde, Irungo tesuinguru horretan, *kontrabando* hitza transakzio handietarako erabiltzen dute, izan merkantzien balio edo bolumenagatik handiak ziren transakzioetarako, izan eragiketaren balio ekonomikoarengatik handiak zirenetarako. LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia...*, op. cit., 86.-87. or.

Gauza jakina da irina eta olio estraperlo bidez ekartzen zituztela kanpotik eta gero merkaturatu egiten zituztela, truke bidez edo zuzenean salduta. Hurbileko beste udalerrri batzuetan gertatu zen moduan, legez kanpoko merkatuari esker emakumeek familientzako elikagai-hornidura osa zezaketen, batez ere errazionamendu-garaitan. Gosea edo eskasia saihesteko edozein aukera aprobetxatzeko bideak ziren¹⁸⁸.

Horrez gainera, beste modurik ere izan zen etekina ateratzeko abileziei eta bitartekoei, baita auzokoen arteko harremanei ere:

Amak kontatzen digu gerraostean trukea oso ohikoa zela, ez baitzegoen ia inolako baliabide ekonomikorik ezer erosi edo ordaintzeko. Amonak etxean josten zuen, oso oinarrizko gauzak. Jantzi horietako asko base-rritarrentzat egiten zituen, baina ez zioten dirutan ordaintzen, bakoitzak ahal zuenarekin baizik: arrautza batzuk, barazki pixka bat, haragi pixka bat. Bakoitzak zeukana eskaintzen zuen: produktuak, jostea, janaria prestatzea..., eta asko laguntzen zioten elkarri (gazt.).

Errenteriar emakumeek oraindik oroitzen duten beste estrategia ekonomiko osagarrietako bat emakumeek etxean egiten zituzten eskulan erraz batzuk dira, familia mantentzeko bitarteko gehigarriak lortzen laguntzen zutenak. “Poltsak egitea” esaten zioten, zelofan-paperezko paketeak egiten baitzituzten saltokietarako, zenbait produktu saltzeko erabil zituzten. Estrategia hori herriko industriari eta merkataritzari esker zen bideragarria, poltsak prestatzeko materiala nahiko erraz eskuratzeko aukera eskaintzen baitzien emakumeei, baita horiek saltzeko esparrua ere. Honela kontatu digu emakume batek:

Santa Klara kalean denda txiki bat zegoen, eta Hernaniko paper-fabrikatik ekartzen zuen zelofan-papera, eta emakumeek paper horrekin egiten zituzten karameluak sartzeko poltsak. Kartoi baten laguntzaz tolestuta egiten ziren. Poltsa pila bat tolesten ziren, eta emakumeek etxean egiten zuten hori. Nik etxean egin dut. ‘Poltsak egitea’ esaten zitzaion. Gero, poltsak gozotegietara eramaten ziren, almendrez, karameluz edo bonboiez betetzeko. Eta flanak prestatzeko produktuak biltzeko poltsak ere egiten ziren, ‘flaninetarako’ poltsak (gazt.).

Oroitzapen horietan guztietan, nabarmenak dira emakumeen aztarnak askotariko jarduera ekonomikoetan. Ikusi dugunez, jarduera batzuk beste toki batzuetako emakumeek egindakoen antzekoak dira, baita gaur egungo emakumeek egiten

¹⁸⁸ *Ibidem*, 86., 90. or.

dituztenen antzekoak ere. Beste batzuk, ordea, hertsiki lotuta daude oso testuinguru zehatz batekin, dagoeneko existitzen ez den testuinguru batekin. Hori alde batera utzita, Errenteriako emakumeek azterlan honetan aipatutako zeregin eta lan-arloetan –eta oraindik dokumentatu ez diren beste zenbaitetan– erakutsitako grinak, buruargitasunak, sormenak, indarrak eta pertseberantziak aztarna utzi dute. Haien egindako lanak eragin handia izan zuen eta izan du herrian, eta herriaren berezitasunak, ezaugarriak, ospea, enpresa-ugaritasuna eta historia bera ulertezinak dira emakumeek landan, etxeetan, merkataritzan, ostalaritzan, kaleetan, bideetan, plazetan, merkatuetan eta herriko funtsezko beste espazio askotan gauzatu duten jarduna kontuan hartzen ez badugu.